

Indre Mission i Nordslesvig før århundredskiftet. En oversigt.

Af *Günter Weitling*

Indledning

Såvel danske som tyske historikere har beskæftiget sig med den nordslesvigske Indre Missions historie, idet kendskabet til denne bevægelse ud over den kirkehistoriske værdi er uundværligt for forståelse af grænselandets politiske historie i de bevægede årtier forud for genforeningen. Et mærkbart savn har det været, at man ikke har haft en fremstilling af de rigsdanske kredses indflydelse på den nordslesvigske Indre Mission. Denne indflydelse, der har fundet sted, ikke mindst med dagbladene som formidlere, har imidlertid været af ganske væsentlig betydning. Selv om den rigsdanske Indre Mission ikke fik nogen direkte indflydelse på bevægelsens liv i tiden forud for århundredskiftet, fastlagdes dog den holdning til den nationale sag, der i tiden efter århundredskiftet fik mange nordslesvigere, der hidtil af religiøse grunde havde været politisk indifferente, til at engagere sig aktivt i den danske sag samtidig med, at de fortsat sympatiserede med Indre Mission.

Hvad vækkelsesarbejdets karakter og bevægelsens organisatoriske forhold angår, har den nordslesvigske Indre Mission fuldtud været sig sit slægtskab med den danske Indre Mission bevidst, og den nordslesvigske forenings leder og suveræne organisator, pastor Hans Tønnesen fra Hoptrup, har i overensstemmelse med de historiske kendsgerninger udtalt, at det ikke må glemmes, »at Indre Mission ikke er af nordslesvigske byrd. Den er en fremmed plante indført fra Danmark«. ¹

En af årsagerne til, at en fremstilling af den nordslesvigske Indre Missions forbindelse mod nord længe har været savnet, er, at de hidtil

anvendte nordslesvigske kilder forholder sig tavse vedrørende dette spørgsmål. Det har derfor været nødvendigt at fremdrage nyt materiale dels i form af udtalelser fra danske blade og tidsskrifter dels i form af artikler og indlæg i de slesvigske dagblade Dannevirke, Flensborg Avis m. v. Den til tider livlige debat i dagbladene afspejler især befolkningens syn på bevægelsen. Egentligt arkivmateriale, f. eks. superintendent Theodor Kaftans visitatsberetninger, myndighedernes brevveksling med præster og provster m. v., der ville kunne belyse forholdene, ud over den viden, der kan øses af Hans Tonnesens og andre impliceredes skrifter, er gået til i tyske arkiver under 2. verdenskrigs bombardementer. Alt i alt kan historikeren kun støtte sig til meget få arkivalier fra denne periode i bevægelsens historie.

Den nordslesvigske Indre Missions hovedorgan Sædekornet findes ikke i de danske offentlige biblioteker i et komplet eksemplar. Da det imidlertid er af umådelig stor værdi »år for år« at kunne »følge bevægelsens vækst og høre dens ledende mænds stemmer«, er opsporingen af denne kilde et særdeles vigtigt arbejde.²

Det er således et vovestykke at skrive Indre Missions historie i tiden før århundredskiftet. Når det alligevel må anses som væsentligt at gøre forsøget, er det først og fremmest for at blotlægge nogle af de årsager, der førte til bevægelsens sprængning i 1912 og for at forstå Indre Mission som en betydningsfuld faktor i den nationale kamp i det sidste årti før genforeningen.

En skildring af den nordslesvigske Indre Missions virksomhed indtil århundredskiftet må nødvendigvis have fortsatte undersøgelser til følge, der resulterer i en redegørelse for tiden fra århundredskiftet og indtil bevægelsens integration i den danske Indre Mission efter 1920. Til belysning af denne periode foreligger der et ganske omfattende materiale, ligesom lokalhistoriske efterforskninger af de enkelte samfunds udfoldelser vil kunne yde værdifulde bidrag til et sammenfattende helhedsbillede.

Forhistorie og stiftelse

Den nordslesvigske Indre Mission havde en lang og bevæget forhistorie bag sig, da den trådte ind i sit afgørende stadium i årtierne efter 1886. Udviklingshistorien, der begynder i pietismens dage i årene omkring 1720, er især markeret af Brødremenighedens virke

og de såkaldte »gudelige forsamlinger«, der opstod i begyndelsen af det 19. århundrede som befolkningens reaktion imod rationalismen. Yderligere impulser kom fra den i 1857 grundlagte slesvig-holstenske lægmandsmission, der 10 år senere legaliseredes af landskirken og siden kom under Baron Jasper von Oertzens myndige ledelse. Også pastor Harald Bruun von Neergaards virke i Aller i årene 1865–1866 må nævnes i denne forbindelse. Det har været nævnt, at den betydelige slesvig-holstenske kirkemand Claus Harms, der levede i årene 1778–1855, har haft en i hvert fald ganske betydelig indirekte indflydelse på den senere Indre Mission. »Hans mange og dygtige disciple her i Nordslesvig har pløjet hjertemuld og folkeager og derved skabt jordbunden for Tonnesens sædekorn«. ³ Claus Harms skulle bl. a. gennem sin lærebog Gnomon have øvet en betydelig indflydelse gennem den indtil 1888 benyttede Læsebog i Slesvigs danske Skoler, udgivet af B. N. Juhl og D. A. Noiesen, hvis sidste udgave stammer fra 1883.

Claus Harms' indflydelse på slesvig-holstensk kirkeliv og hans fortjenester som den, der formåede at genskabe kirkens forståelse for den lutherske bekendelse og det kirkelige embede, kan ikke bortforklares. Det er netop disse forestillinger, der genfindes hos den nordslesvigske Indre Missions læremester Emil Wacker, og en af de faktorer, der kunne forklare, at den nordslesvigske bevægelse fik et udpræget luthersk præg. På den anden side må det understreges, at Claus Harms' indflydelse er indirekte for såvidt, som man end ikke var sig bevidst, at han var disse anskuelsers ophavsmand. Claus Harms omtales uhyre sjældent af den nordslesvigske Indre Missions folk, og der er et og andet, der taler for, at nordslesvigske kirkehistorikeres understregning af hans stærke indflydelse på nordslesvigske kirkeliv trænger til en omvurdering. I Tonnesens postil Dagligt Brød nævnes Harms navn én gang i forbindelse med omtalen af en episode fra hans levnedbeskrivelse. I de første 5 årgange af Sædekornet omtales han ligeledes kun én gang i forbindelse med en opbyggelig episode fra hans liv som »en mægtig røst i den rationalistiske ørken«. Der ville ellers netop i Tonnesens postil og Sædekornet have været rig lejlighed til at øse af Harms' postil og andre skrifter. Det er imidlertid så godt som udelukkende danske prædikanter, der refereres til i Dagligt Brød. ⁴

Tyske forskere har i nyeste tid været betydelig mere tilbagehol-

dende i vurderingen af Claus Harms' indflydelse. Man har anset det for en »tragisk tilskikkelse«, at den vækkelse, der udgik fra Harms, svækkedes efter hans død og ikke formåede at forny menighedslivet. På grund af de politiske tildragelser var det endvidere tilhængerne af Claus Harms' tanker, der efter Treårskrigen forlod Slesvig for at slå sig ned i forskellige tyske landskirker.⁵ En ofte fremhævet påstand hos slesvig-holstenske kirkehistorikere er således, at Claus Harms' ideer »ikke kunne trænge igennem . . .«, og at hans ry som »nationalhelgen« derfor næppe vil kunne opretholdes.⁶

Det vil være rimeligt i denne sammenhæng at gøre opmærksom på dr. Asger Nyholms udførlige omtale af Claus Harms og hans indflydelse på hertugdømmernes kirkeliv. Det understreges deri, at Harms fik indflydelse »i helstatens sydlige områder«, og at det bl. a. skyldtes hans fremhævelse af den augsburgske konfessionskrav om, at man skulle være rettelig kaldet for at kunne udøve en forkyndergerning og understregningen af sognebåndet, at der rejste sig en skarp modstand imod en indre missionsvirksomhed med lægprædikanter. De spor, Harms' indflydelse satte sig, har således i forbindelse med den nordslesvigske Indre Mission været af negativ art.⁷

De direkte forløbere er Kirkelig Forening til Guds Riges Fremme i Slesvig, der stiftedes i 1868, præsten Emil Wackers virke i Rinke-næs og tidsskriftet Sædekornet, der grundlagdes af Hans Tonnesen i 1883 og senere blev den nordslesvigske Indre Missions talerør. Bladet blev udgivet af Tonnesen og i begyndelsen trykt hos J. Böheim i Åbenrå. I halvfemserne tryktes det hos Theodor Jahnke i Åbenrå. Det udkom den 1. og 15. i hver måned og kostede 1 Pfennig stykket. Først i 1891 hævedes prisen for et årsabonnement til 35 Pfennig. Fra nytår 1895 udkom bladet ugentlig, og et årsabonnement kostede 80 Pfennig. Hvert nummer omfattede 4 sider med opbyggelige prædikener, fortællinger fra missionsmarken, fortællinger fra historien af opbyggeligt indhold m. v. Allerede den 1. november 1884 kunne pastor Tonnesen meddele, at bladet havde 8000 abonnenter. Han beder derfor i Sædekornet af 15. december samme år om ikke at sende flere frivillige bidrag til bladets udbredelse:

»De kjære læsere, der har givet frivillige bidrag til Sædekornets understøttelse, takker jeg hjerteligt, men da Sædekornet nu nok kan stå på sine egne fødder, ja endogså bringer et lille overskud, der af mig anvendes i veldædige øjemed, trænger det ikke mere til denne

Sædekorneret.

No. 22.

Den 15. November.

1894.

Til Abonnentsamlerne!

Fra Nytaar 1895 af udkommer „Sædekorneret“, om Gud vil, ugentlig — altsaa i 52 Numre aarlig i Stedet for som hidindtil 24.

Enhvert Nummer bliver trykket saa tidlig, at det kan være i Abonnenterens Hænder før Lørdag Aften, saa at de paa denne Maade faae en regelmæssig Søndagslæsning.

Da „Sædekorneret“ har vundet sin store Udbredelse ved, at næsten alle Lærere i Nord-Slesvig ere Abonnentsamlere, hvilket jeg sthylder dem hjertelig Tak for, saa henvender jeg mig herved til dem paa ny med den Bøn, at de ogsaa fremdeles vilde blive staaende som Mellemmand mellem Befolkningen og mig.

Ogsaa de andre kjære Abonnentsamlere baade i Nord-Slesvig og Danmark beder jeg om, ikke at blive trætte.

Prisen for hele Aaret bliver nu 80 Penning — endnu kun halv saa meget, som andre Blade af samme Størrelse koste.

Forat det imidlertid ikke skal blive en trykkende Afgift for Smaataarsfolk, beder jeg disse om, hellere at laa sig sammen med en Nabo og holde Bladet i Fællesskab end at afflatte det.

Da Nummer 1. for 1895 skal trykkes før Jul og før Nytaarsaften være i Abonnenterens Hænder, beder jeg Abonnentsamlerne om at vilde indkassere Pengene før den 15. December og sende mig dem med Bestilling inden den 20. Forudbetaling er nødvendig, da de ellers skundom have svært ved at faa Pengene bagefter paa Grund af Vortflytning eller Dødsfald.

Hoptrup i November 1894.

Tonnesen.

Det lønlige Skriftemaal.

Ved det firkkelige, lønlige Skriftemaal er det egentlig Gud, man skriver for, og det gjør igjen Skriftemaalet til en Stund, fuld af den helligste Bøven, men tillige fuld af sand og virkelig Lægedom. Aldrig føler man sig vel her paa Jorden mere indladt for Guds hellige Throne, end i Skriftemaalets Stund, og er det den alvidende Guds Døm og Aabenbarelse af det Skulte, man vil forekomme, da hæver man for at gjøre sig skyldig i det mindste Bedrag. Skule Noget, besmykke det eller undskyldte sig. Den, som her bedrager, bedrager ingen Andre end sig selv. Ved at Skriftemaalet staar under disse stränge Billaar, see vi, hvorledes det bliver til den Blusel og Stamrodme, som Luther taler om, ja vel til den dybeste Blusel, et Menneske kan gennemgaa: det er aandelig Afslædning. — Men saa er der til Gjengæld ogsaa Hjælp i de samme stränge Billaar. Bevidstheden om, at man beskænder for Gud, hjælper til at beskænde helt ud og uden Undskyldning; man bæver for at gaa bort med en ny Falskhed istedetfor helbredet. Jo viskere man skriver for Gud og ikke blot for et Menneske, jo viskere føler man sig ogsaa afsløvet af Gud og ikke blot af et Menneske.

En varmere Ven af Skriftemaalet end Luther er ingen af os. Han siger: D, om vi vidste, hvilken Straf der forekommes ved saadan frivillig Stamrodme, og hvilken naabig Gud det giver, at et Menneske saaledes giver ham GREN og ydmyger og tilintetgjør sig selv, da vilde vi grave Skriftemaalet op af Jorden og hente det over tusinde Mile borte. Der er ingen Faste, ingen Bøn, ingen Afslad,

Tidsskriftet Sædekorneret blev fra 1880 til genforeningen udgivet af pastor Hans Tonnesen i Hoptrup. Det fik stor betydning for udbredelsen af Indre Missions tanker og havde op til 8000 abonnenter, men er nu en bibliofil sjældenhed.

understøttelse, og beder jeg derfor om at give gaven til de andre ovennævnte kærlighedsgjerninger«.

Sædekornet uddelte især gennem skolerne, ligesom abonnementsprisen blev indsamlet af ca. 200 lærere.

I bladets løbende meddelelser om indkomne gaver, der ikke altid var pengegaver, men også gamle frimærker, sølvskeer, mønter m. v. afspejles, hvilke kærlighedsgjerninger de vakte kredse ønskede at understøtte. Det var hovedsageligt netop de foretagender, som også den senere nordslesvigske Indre Mission understøttede. De største beløb blev ydet til arbejdet i Breklum, Den nordslesvigske Asylforening, der i disse år øgede sin virksomhed og var i konstant penge nød og til Diakonisseanstalten i Flensborg. Den allerstørste bevågenhed nød dog indtil 1888 det ydre missionsarbejde, der gennem missionær Petersen i Tirupati udførtes af den Nordslesvigske evangelisk-lutherske Missionsforening. Sædekornet omtaler hyppigt de foretagender, der ydes penge til. Udførligst kommer diakonissesagen til orde. Også træk fra forskellige missionsmarker og opfordringer til at støtte asylsagen optager en del spalteplass.

I tråd med tidens tyske erfaringssteologi og den senere indre missionske forkyndelse stiller de opbyggelige artikler og uddrag menneskers erfaringer af Guds kærlighed og frelsergerning overfor den enkelte i centrum. Der må således tillægges Sædekornet den største vægt som vejbereder for den nordslesvigske Indre Mission.

Også den danske Indre Mission har ydet sit bidrag til den nordslesvigske forenings udviklingshistorie, og har allerede på et tidligt tidspunkt af sit virke knyttet sit navn til Nordslesvig. Til trods for at Indre Mission i årene efter 1862 gjorde et forsøg på at intensivere sit arbejde i Jylland, har dog først foreningens indsats på nordslesvigske jord i den dansk-tyske krig i 1864 gjort dens arbejde kendt i hele landet. I 1864 var Indre Missions udsendinge i aktivitet sammen med et væld af andre mennesker, der ud fra religiøse og humanitære bevæggrunde udførte et sjælesørgerisk og karitativt arbejde, der i sin helhed aldrig er blevet undersøgt til bunds.

Før krigsudbruddet havde man næppe for alvor fået øje på de muligheder, der lå i Nordslesvig. Man nøjedes med at udsende en kolportør ved navn Johannes Vilbek, der fra 1862 og indtil krigsudbruddet havde sit virke i Haderslev, uden at denne gerning dog efterlod sig påviselige spor.

Med militærpræsten Johannes Clausen, der var en af den danske Indre Missions bestyrelsesmedlemmer, samt en række kolportører og indremissionærer kom Indre Mission første gang til Als.

Efter vanskelige forhandlinger i ministerierne udnævntes pastor Erik Høyer-Møller fra Nordborg, som allerede under Treårskrigen havde beklædt embedet som feltprovst, atter til leder for de danske militærpræster. Høyer-Møllers mange publikationer, som blev udgivet under pseudonymet »En gammel feltpræst«, er en rig kilde til forståelse af det humanitære arbejde i den dansk-tyske krig. Forfattereskabet, der til trods for dets høje litterære værdi næsten helt er gået i glemmebogen, indeholder også vigtige henvisninger til det kirkelige arbejde, der blev ydet i det historisk så betydningsfulde år 1864. I Høyer-Møllers Livs- og Krigserindringer skildres især Johannes Clausens gerning. Feltprovsten fremhæver betydningen af, at pastor Clausen fik sit virke på Als, fordi der næppe fandtes et sted, der havde vækkelse og åndeligt liv mere behov. Da Clausens evner som prædikant var velkendte, undte Høyer-Møller øens befolkning denne prædikants indtrængende forkyndelse, idet han håbede senere at kunne høste dér, hvor pastor Clausen havde sået. Som det fremgår af brevvekslingen mellem Høyer-Møller og Johannes Clausen var feltprovsten sympatisk stemt overfor Indre Mission, selv om han ikke personligt havde sluttet sig til foreningen. Med billigelse fra denne mand, der havde ansvaret for hele den kirkelige betjening af den danske hær, kunne Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark påbegynde et omfattende arbejde blandt de danske værnepligtige. Den første, der klart erkendte, at der udover den officielle sjælesorg var et betydeligt behov for et sådant virke, var pastor Wilhelm Beck. Fra Danevirke skrev de danske soldater, at de i næsten to måneder ikke havde haft mulighed for at besøge en gudstjeneste. På tilskyndelse af en adelig dame, hvis indtrængende brev Wilhelm Beck offentliggjorde i Indre Missions Tidende, blev det derfor besluttet at tage initiativet til stiftelsen af en soldatermission.

De første, der blev sendt til Dybbøl skanser, var indremissionærerne A. Wippert fra Mårslet ved Århus og Julius Dahlstrøm fra Galten ved Århus. På Als virkede endvidere Knud Hansen fra Sydsjælland, Ole Nielsen fra Fyn og Jens Pedersen fra Fårevejle, som det lokale samfund havde udsendt på eget initiativ. Udsendingenes uforfærdethed kunne ikke undgå at gøre indtryk på soldaterne, der flok-

kedes om dem og beredvilligt lyttede til deres forkyndelse. Indremissionærerne skyede ingen fare. De opholdt sig i skanserne, hvor kampen rasede heftigst og delte krigens mange savn sammen med soldaterne. Efter at Als var blevet besat af preussiske tropper, blev Wippert og Dahlstrøm arresteret, mistænkt for at have drevet spionage. På foranledning af generalen for den 13. preussiske infanteri-division von Wintzingerode, blev de dog atter frigivet. Da Wippert, der var preusser af fødsel, forklarede generalen, hvilket ærinde de havde haft i den danske hær, sagde denne: »Så er vi jo brødre«, og lod udstede et bevis, ved hjælp af hvilket de frit kunne passere nordpå.

Især småskrifterne, der indeholdt ord til trøst i krigens trængsler, og de Nye Testamenter, indremissionærerne medførte, var eftertragtede af soldaterne. Alt i alt udsendte Indre Mission 8 kolportører og indremissionærer til de danske værnepligtige. På grund af denne indsats i en af landets skæbnetimer var den danske befolkning i de kommende år lydhøre over for Indre Missions forkyndelse.⁸ Krigens negative udfald for Danmark og Nordslesvigs indlemmelse i Preussen betød imidlertid også, at den danske Indre Mission måtte indstille sit virke i Nordslesvig.

Først i midten af firserne kom landsdelen atter for alvor i den danske Indre Missions søgelys i forbindelse med dannelsen af Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig i 1886.

I dette år udgik initiativet til dannelsen af en nordslesvigsk Indre Mission fra to sider. På den ene side var det kommuneforstander Chr. Holm fra Vinderup ved Christiansfeld, der henvendte sig til lederen af den slesvig-holstenske lægmandsmission, Baron von Oertzen, i håb om, at denne ville starte et lignende arbejde i Nordslesvig. Holm foreslog, at man som den første udsending skulle antage den danske indremissionær Lars Birk, der ligeledes boede i Vinderup. Baron von Oertzens svar var imødekommende. En stor vanskelighed lå imidlertid deri, at Lars Birk ikke forstod tysk, og at von Oertzen på sin side ikke var inde i det danske sprog. Han mente derfor ikke at kunne føre en forsvarlig kontrol med Lars Birks indstilling til Bibelen og den lutherske konfession. For at overvinde denne vanskelighed forhandlede von Oertzen med Vilhelm Beck. Denne viste interesse for planen og gav sin tilslutning til, at Lars Birk blev afstået til Nordslesvig.

Vilhelm Beck satte stor pris på von Oertzen og så i ham en lige-

sindet, der sydpå formåede at yde det samme arbejde, som Indre Mission håbede at kunne gøre nordpå. Vilhelm Becks mening om von Oertzen var, at denne var en erfaren mand i arbejdet til Guds Riges fremme, da han selv forestod en lægmandsforening bl. a. i det tysktalende Slesvig, hvor han virkede med 12 lægprædikanter.

På den anden side var Vilhelm Beck ikke ukendt i Slesvig-Holsten. I anledning af den slesvig-holstenske Indre Missions årsfest i Neumünster den 15. og 16. september 1886 var han sammen med den kendte tyske præst og grundlægger af det store hjælpearbejde for epileptikere i Bethel ved Bielefeld, Friedrich von Bodelschwingh, en af hovedtalerne. Vilhelm Becks emne var: »Lægfolkets deltagelse i arbejdet på den lutherske folkekirkes genoplivelse ved gerningens og ordets vidnesbyrd«. Begivenheden omtales særdeles udførligt i Sædekornet af 1. oktober 1886. Hans Tonnesen overværede selv begivenheden. Han beretter, at forsamlingen var Vilhelm Beck »hjertelig taknemmelig, fordi han havde bragt det store offer, at tale i det for ham fremmede, tyske sprog og hvori han kun besværligt bevægede sig ...« Vilhelm Beck skildrede i dette foredrag den danske Indre Missions udvikling og fremhævede samarbejdet mellem præster og lægfolk som værdigt til efterfølgelse. Beck fremhævede, at det var »en ubetinget nødvendighed, at en indremissionær går som kolportør fra hus til hus«. Prædiken og sjælesorg alene ville forlede ham til kun at opholde sig på steder, hvor man tog godt imod ham. Det var imidlertid bevægelsen magtpåliggende ikke at blive en sekt. Derfor udfoldede man kun en virksomhed i de sogne, hvor præsten gav tilladelse dertil, og hvor man kunne tjene folkekirken. Vilhelm Beck sluttede: »Skal der i det hele taget komme noget godt ud af lægprædikanters virksomhed, så må den hvile på gensidig tillid mellem dem og præsterne«.

Foredraget blev fulgt med den største interesse, bl. a. af prins Julius, en bror til kong Christian den IX, der yderligere i en time-lang samtale med Vilhelm Beck fik en orientering om det åndelige liv i Danmark.

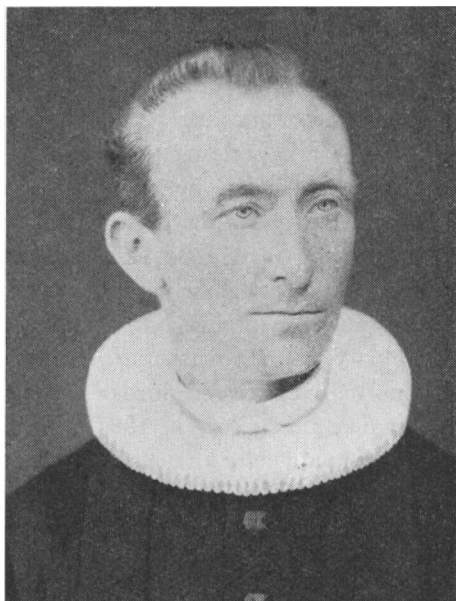
Der er særdeles meget, der taler for, at denne begivenhed har været den impuls, der udløste det nordslesvigske initiativ og førte til dannelsen af Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig. Jordbunden var velforberedt af forløberne og forskellige politiske og nationale faktorer. Medens disse ting udgør bevægelsens dybere årsager,

må mødet i Neumünster prioriteres højt som den egentlige anledning til den nordslesvigske Indre Missions start.

At mødet har gjort indtryk på Tonnesen viser artiklens begyndelse: »Således skulle nu et par festlige dage, som jeg nylig har tilbragt i Neumünster, ej blot være til glæde og velsignelse for mig selv, men jeg vil se, om jeg ikke kan bringe noget med til Sædekornets kære læsere«. Det andet initiativ til grundlæggelse af en nordslesvigske Indre Mission blev taget samtidig med disse bestræbelser. En mand henvendte sig til pastor Hans Tonnesen med ønsket om at måtte blive udsendt som kolportør. Trods mange anstrengelser er det ikke lykkedes fuldtud at opklare denne initiators identitet. Måske kan Vilhelm Becks øjenvidneskildring af den nordslesvigske forenings første årsfest, der afholdtes den 25. og 26. juli 1887, som blev trykt i Indre Missions Tidende og en meddelelse i Sædekornet den 1. august samme år give et fingerpeg. Begge steder nævnes side om side med Lars Birk den nordslesvigske Indre Missions første kolportør mureren og tømmeren Peter Iver Petersen fra Foldingbro. Sædekornets meddelelse går ud på, at han ansættes fra 1. september 1887, og at han ikke skal bestille andet »end gå med bøger«. I tiden indtil jul skulle han navnlig sælge Kristelig Folkekalender, der redigeredes af foreningens formand pastor N. C. Nielsen. Indre Missions venner opfordres derfor til ikke at købe den populære kalender andetsteds. Kolportøren fik også en god start, og den 15. april 1888 meddeler Sædekornet, at Peter Iver Petersen havde fortsat sit bogsalg efter »de såkaldte kalendermåned« , og at det var gået over forventning godt. »Han er gået fra hus til hus i flere sogne og har solgt mange bøger, især småskrifter« .

Det forekommer ikke usandsynligt, at Peter Iver Petersen kan have været »manden«, der tilbød Hans Tonnesen at gøre tjeneste som kolportør. Få måneder senere, da muligheden for at ansætte en kolportør var tilstede, har foreningen sagt ja til hans tilbud.

Peter Iver Petersen har igennem mange år haft sit virke i Nordslesvig især som bogsælger og leder af samtalemøder, medens hans ry som taler ikke var særlig stort. Da Vilhelm Beck udtrykkeligt nævner ham ved siden af Lars Birk, der ved dette missionsmøde blev præsenteret som Nordslesvigs første indremissionær, og da Sædekornet på dette tidspunkt er fremme med en meddelelse om hans ansættelse, er der en mulighed for, at den nordslesvigske Indre Missions ukendte anden initiativtager kan have været Peter Iver Petersen.

Pastor Nic. C. Nielsen (1848–1932) blev 1886 den første formand for Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig. Han ønskede ikke at engagere sig i de dansk-tyske brydninger og er i eftertiden især kendt under sit selvvalgte tilnavn »den sidste slesviger«.

Efter forskellige forhandlinger lykkedes det at forene de to initiativer. Resultatet blev dannelsen af Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig med en bestyrelse bestående af 5 præster og 2 lægmænd. Bestyrelsen konstituerede sig med pastor N. C. Nielsen, Højrup, som formand, pastor Hans Tonnesen, Åbenrå, senere Hoptrup som sekretær, pianofabrikant Jacobsen, Haderslev, som kasserer og pastor Lawaetz, Ulkebøl, pastor Obbarius, Hammelev, pastor Bahnsen, Bylderup, samt baron Jasper von Oertzen som yderligere bestyrelsesmedlemmer. De bekendte sig alle til pietismens og vækkelsesbevægelsernes teologi og forkyndelsesmetoder og garanterede ved deres overensstemmende syn foreningens fremtidige slagkraft og styrke. Medens det første møde afholdtes i november 1886 i Åbenrå, fulgte den egentlige stiftelse og navngivelsen sandsynligvis først på et møde i Vojens samme år. Den egentlige stiftelsesdato kan ikke med sikkerhed konstateres. Almindeligvis antages, at det har været den 4.

november 1886, og foreningens 25-års jubilæum afholdtes den 9. november 1911. Det første tegn på foreningens eksistens spores i Sædekornets spalter i udgaven af 15. januar 1887. Der kvitteres for et beløb på ialt 7,94 mark, som 8 givere havde betænkt Indre Mission i Nordslesvig med.

Efter Lars Birks udtrykkelige ønske fik foreningen navnet Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig. Man valgte dette navn efter dansk forbillede, fordi man ikke som den tyske Indre Mission i første række ville koncentrere sig om gerningsmissionen, men om forkyndelsen, og fordi man ganske bevidst ønskede at give udtryk for slægtskabet med den danske Indre Mission. Den 1. april 1887 trådte foreningen frem for offentligheden ved en meddelelse i Sædekornet. Det hedder i bekendtgørelsen: »Undertegnede have forenet sig med det formål, at holde en indremissionær i Nordslesvig, og som sådan antaget Lars Birk, der er bosiddende i Hvinderup ved Christiansfeld, men har stået i den Indre Missions tjeneste i Danmark i 15 år.

Indremissionæren gør husbesøg, for at falbyde bøger og samtale med folk om Guds Rige. Hvor sognepræsten synes om det, og en eller anden af beboerne vil indrømme ham plads dertil i sit hus, holder han også opbyggelige forsamlinger.

Ved kun at falbyde bøger, der er udsøgt og godkendt af bestyrelsen, byder indremissionæren befolkningen garanti for, at den får sund gudelig læsning.

Ved at pleje samfundslivet blandt de vakte, værner han om vor lutherske kirkes tro ligeoverfor sekterne.

Vi anbefaler herved denne gren af arbejdet i Herrens vingård til de nordslesvigske menigheders forbøn og velvillige understøttelse. Der kvitteres i Sædekornet for de gaver, som indremissionæren eller bestyrelsen modtager til sagens fremme«.

Erklæringen er underskrevet af ovennævnte bestyrelsesmedlemmer.

Efter at Lars Birk ved hjælp af den tyske landskirkes ledelse i Kiel var blevet preussisk statsborger, kunne man påbegynde arbejdet i foråret 1887. I Sædekornet den 15. juni 1887 aflægges regnskab for afholdte forsamlinger og gaver til Indre Mission ved Lars Birk. Det fremgår af dette regnskab, at det første møde afholdtes hos Klaus Hansen i Vinderup den 8. april.

I den nye forenings historie har det første årsmøde, der afholdtes

i Åbenrå, fået afgørende betydning. Mødet varede i to dage, og der blev prædikeret såvel på tysk som på dansk. Som hovedtalere havde man inviteret Vilhelm Beck og Baron von Oertzen. De gav tilsagn om at komme og gav således udtryk for deres medansvar over for det nye missionsarbejde i Nordslesvig. Vilhelm Beck har senere adskillige gange givet udtryk for, at han personligt har stået fadder til den nordslesvigske Indre Mission.

Da Vilhelm Becks indbydelse og tilstedeværelse på årsmødet i juli 1887 har fået en enorm historisk betydning, har dr. Jens Holdt, der bl. a. i Sønderjyske Årbøger før sin død nåede at skrive adskillige vægtige afhandlinger om emnet, stillet spørgsmålet, hvem initiativet til Vilhelm Becks invitation er udgået fra.⁹

Han har gjort sig til talsmand for, at det var formanden pastor N. C. Nielsen, der tog dette initiativ, fordi han kendte Beck personligt. Pastor Nielsen havde igennem mange år vist interesse for den danske Indre Mission, og var ofte taget over grænsen til Danmark for at danne sig et personligt indtryk. Den 18. november 1879 hørte han således Vilhelm Beck i Ribe Domkirke. Også ved indvielsen af missionshuset i Esbjerg den 26. maj 1880 og i Århus om sommeren det samme år fik han lejlighed til at høre Beck prædike. Når pastor Nielsen fortalte om sit første møde med Vilhelm Beck, plejede han at sige, at han havde været indremissionsk, før dette navn overhovedet eksisterede.

Hvad der gælder for N. C. Nielsen, er imidlertid også kendetegnende for pastor H. C. S. Lawaetz, der havde været en af foregangsmandene i tressernes nordslesvigske vækkelse. Hans bror Otto Lawaetz i Kalundborg var trods store saglige uoverensstemmelser en meget nær ven af Vilhelm Beck. Denne siger således om Otto Lawaetz i sine Erindringer: »Jeg nævner ham først, fordi han er vedbleven at være vor trofaste ven til vor alderdom, medens båndene løsnedes hos adskillige andre.«¹⁰ Pastor Lawaetz kom ved besøgene hos sin bror i nær kontakt med den danske Indre Missions arbejde og holdt bevidst denne forbindelse vedlige.

Da foruden disse to bestyrelsesmedlemmer også Hans Tonnesen er blevet nævnt som ophavsmand til Becks invitation, han havde jo også Beck i frisk erindring fra Neumünster, foreligger der således ingen afgørende begrundelse for, at alene N. C. Nielsen skulle have ytret ønske om at invitere den danske Indre Missions formand som

festprædikant. At den danske Indre Mission gjaldt som forbillede, og Vilhelm Beck derfor burde overtage fadderskabet, var en indiskutable kendsgerning. Angående invitationen har der rimeligvis hersket fuld enighed i bestyrelsen. Dette gælder også von Oertzens invitation, der til trods for, at denne formelt tilhørte bestyrelsen, ikke kan tillægges nær så stor betydning som Vilhelm Becks.

I store dele af den nordslesvigske befolkning imødeså man med forventning pastor Becks prædiken, som holdtes kl. 10 om formiddagen den 26. juli i Åbenrå kirke, der var festligt pyntet til lejligheden. En tilstedeværende journalist fortæller, at fordi pastor Vilhelm Beck i Nordslesvig ansås for at være en fortræffelig prædikant og en ivrig arbejder i missionsgerningen, kunne det forudses, at en stor menighed fra by og land ville indfinde sig i kirken for at høre ham forkynde Guds ord. Dette blev også tilfældet, idet den rummelige kirke var tæt besat af tilhørere, således at ikke blot pladsen i samtlige stolestader, men også de to rækker af bænke og stole, der var anbragt på gangen, var optaget. Teksten for sin prædiken tog Vilhelm Beck fra profeten Ezekiels 47. kapitel. Journalisten fortæller, at udlægningen var i høj grad fængslende. Den smukke prædiken blev holdt i en klar og let forståelig form, var meget opbyggelig og hørtes i stor andagt.

Vilhelm Beck prædikede på grundlag af Ezekiel 47, 1–12 om den hellige strøm, der fra templet skulle ledes ud over jordelivets flade ørken. At avisreporterens beretning om den fængslende prædiken må have haft sin rigtighed, bekræftes af pastor Carl Matthiesen i Sædekornets Jubilæumsudgave, hvor han skildrer, at hans 18-årige bror måtte stå op under hele prædikenen, fordi der ikke var ledige siddepladser, men at han kunne have stået meget længere, selv om Vilhelm Beck talte i over 1½ time. Prædikenen var i den grad fængslende og aktuel, at den unge mand ikke lagde mærke til, hvordan tiden gik.

Vi har endnu mulighed for at danne os et indtryk af pastor Becks prædiken, der, da den holdtes i Åbenrå, allerede forelå trykt i postillen Paa Livets Vej, hvis første del var udkommet i 1885. Endvidere gengiver Sædekornet den 15. august hovedtankerne i Becks prædiken. Han var af den mening, at en prædiken blev bedre, når man gentog den. Dette standpunkt forsvarede han blandt andet over for Hans Tonnesen på en årsfest for den danske Indre Mission, hvor han også holdt en prædiken, der allerede var udkommet på tryk.

Vilhelm Becks prædiken har dannet rammen om den nordslesvigske Indre Missions første 25 år, idet pastor Tonnesen læste den op i anledning af 25-års jubilæet i november 1911.

Man kan levende forestille sig den nordslesvigske befolknings intense opmærksomhed, når det i denne prædiken efter en omtale af »strømmen« Kristus som den eneste vej til frelse igennem dåbens nåde og en omtale af den Indre Mission som »en forening af hyrder og evangelister til at gå denne englegang, til at gå som gode ånder fra hus til hus, for at føre folk hen til strømmen« har lydt: »Det er ikke nok, at Du selv svømmer i nåden, men Du må være med til at føre den ud over grænselandet og den flade ørk. Hvad er grænselandet? Foruden gudsfolket på den ene side og fritænkerne på den anden side gives der et tredie, nemlig grænsefolket. De ville nok tro noget af det, der står i Guds ord, men ikke alt. De ville ikke være fritænkere og frilevere, men heller ikke som disse »gale hellige«. De ville være skikkelige folk. Det er grænselandet. Der skal den hellige strøm føres ud, og det vil den indre Mission være med til. Den vil nøde dem, som bo i grænselandet til at gå enten til den ene side eller den anden. Allevegne, hvor den fulde nåde forkyndes, der kommer grænsen frem, så der bliver ingen plads for grænsefolket«. ¹¹

Og opmærksomheden har sikkert ikke været mindre intens, når talen var om »dette flade politiske liv, hvor alle livets store spørgsmål skulle tvinges ind i to flade rubrikker«. ¹²

Selv om Vilhelm Beck her i sin oprindelige prædiken har tænkt på den rigsdanske indenrigspolitiske kamp mellem partierne Højre og Venstre, så var det dog nærliggende at drage en sammenligning mellem denne kamp og Nordslesvigs nationale kamp, der ganske vist var af en helt anden karakter, men som førtes med mindst lige så stor forbitrelse. Citatet om det politiske liv genfindes ikke i Sædekornets forholdsvis korte referat af den lange prædiken.

Med sin billedlige tydning af »grænselandet« og »den flade ørken« kunne Vilhelm Becks allerede trykte juleprædiken således af forståelige grunde let tilpasses situationen i Åbenrå i sommeren 1887. Efter prædikenen var der lejlighed til at styrke sig, idet der var arrangeret fællesspisning à 1,20 Mark hos gæstgiver Krause i Vestergade og à 80 Pfennig hos Erik Hansens enke på Nørretorv.

Pastor Becks deltagelse ved den første årsfest var den eneste gang, hvor han direkte havde lejlighed til at deltage i arbejdet i Nordsles-

vig. De preussiske myndigheder var i denne periode i stigende grad fjendtligt indstillet overfor alt, som kom nordfra, og også Vilhelm Beck måtte nøjes med at understøtte arbejdet i Nordslesvig gennem sine artikler, der hovedsageligt offentliggjordes i Indre Missions Tidende. Den 25. om aftenen kl. 20 holdt Baron von Oertzen et tysk foredrag, hvis hovedtanker gengives i Sædekornet den 1. september. Han gik ud fra ordene hos Johs. 1, 35–42, hvor han fandt grundprincipperne for al kristelig samfundspleje. Baron von Oertzen be- kender sig også ved denne lejlighed til kirken. Spørgsmålet om, hvor Jesus opholder sig, besvares på følgende måde: »Og Gud ske lov, han opholder sig i vor midte, nemlig i den hellige almindelige kirke, som han har indstiftet og givet sine rige nådemidler i forvaltning. I den hellige almindelige kirke er især den afdeling, som vi kalde den lutherske, rigt velsignet af Vorherre. Dersom jeg kendte en kirke, der var rigere og renere end denne, så ville jeg straks træde over til den; men jeg ved ingen, derfor bliver jeg i min dyrebare lutherske kirke.«

Resultatet af den nordslesvigske Indre Missions første årsfest kan konkluderes derhen, at det blev fastslået, at vide befolkningskredse imødeså foreningens arbejde med forventning, at trofastheden over for den bestående lutherske kirke var uanfægtet, og at der endvidere knyttedes faste bånd til den rigsdanske Indre Mission.

Modstand og arbejde

Den nye forenings virke havde ikke været af lang varighed, førend et væld af vanskeligheder begyndte at hobe sig op. Fem præster fra Sundeved offentliggjorde en erklæring, hvori de i stærke vendinger erklærede sig som modstandere af den planlagte ansættelse af en indremissionær. Argumenterne minder i mangt og meget om de angreb, den danske Indre Mission var udsat for i begyndelsen af sit virke, og som bl. a. ledende kirkefolk som Sjællands biskop Hans Martensen betjente sig af. Der meldte sig dog også forsvarere for den nye forenings målsætning og arbejdsmetode. I et brev gav Vilhelm Beck udtryk for sin forbitrelse med en bemærkning om, at dette var en særdeles sørgelig historie, og at de slesvigske præster var endnu værre end de danske. I Dagbladet omtalte han de fem protesterende præster som »nogle tåbelige hierarkiske præster«, hvoriblandt der endog fandtes dansksindede, der ville have Indre Mission forbudt adgang

til deres sogne, fordi ingen uvedkommende måtte komme indenfor disse »gejstlige pashaers« territorium.

Også stiftprovst Zeuthen fra Viborg, der var en af den danske Indre Missions førende mænd, kom til orde i Sædekornet den 15. april 1887 med artiklen »Om lægmandsprædiken«. På grundlag af den augsburgske bekendelses 14. artikel med dens krav om, at ingen bør lære offentlig i kirken eller forvalte sakramenterne uden at være lovlig kaldet, fremstiller han fordelene og farerne ved indremissionærernes gerning. Da artikel 14. ikke kunne betragtes som et dogme, måtte det anses for urimeligt, at de lægmænd, der havde noget at sige, skulle tie i folkekirken, medens sekternes forkyndere, »djævelens profeter«, frit kunne komme til orde.

Artikel 14. forudsatte således en stat, der forbød alle fra folkekirken afvigende lærdomme. Provst Zeuthen mente, at der især i folkerige egne syntes at være behov for lægmændenes vidnesbyrd, og at det ofte var de dygtigste præster, der spurgte mest efter lægprædikanter. Hans synspunkt var, at »skal der komme et rigtigt menighedsliv frem, så må der ved siden af gudstjenesten holdes gudelige forsamlinger, som adskille sig fra denne ved, at ved hin er præsten menneskelig talt den eneste ydende, medens derimod i disse flere kræfter kunne virke sammen, og hver yde sit.«

Faren ved indremissionsgerningen er derimod: prædikesyge, hovmod, dømmesyge, selvbehagelig vigtighed på grund af manglende dannelse og endelig lediggangen som »fromhedens særegne fare«, der fører til lægprædikantens ligegyldighed og forsømmelighed »med sin jordiske gerning«. Farerne formår imidlertid ikke at fortrænge de positive aspekter og »skulle man nogensinde forbyde lægmandsvidnesbyrdet at lyde, måtte man da tillige indskrænke religionsfriheden, hvilket næppe kan anses for rigtigt.«

De fem præsters angreb på Indre Mission stod imidlertid ikke isoleret. Mere end halvdelen af Nordslesvigs præster protesterede over for konsistoriet, der var Landskirkens øverste myndighed, mod foreningens virke, og da de kirkelige myndigheder behandlede sagen tøvende, klagede man til det preussiske kultusministerium. Det var præsteskabets udtrykkelige ønske, at foreningen måtte afgå ved en hurtig død.

Først da bevægelsen kom under indflydelse af pastor Emil Wacker, der var blevet leder af diakonissestiftelsen i Flensborg, og da der

Emil Wacker (1839–1913), forstander for diakonissestiftelsen i Flensborg 1876–1910. Wacker havde oprindelig været modstander af den indremissionske lægmandsforkyndelse, men havde i 1888 skiftet holdning og blev med tiden den nordslesvigske Indre Missions »teologiske læremester«.

omkring århundredskiftet ydermere kunne konstateres en stærk fremgang for kirkebesøget i de sogne, hvor Indre Mission virkede, ændrede mange præsters holdning sig. Ti år efter århundredskiftet havde foreningen således adgang til så godt som alle nordslesvigske sogne, og halvdelen af grænselandets ca. 100 præster deltog aktivt i foreningens arbejde.

Da ikke blot præsterne, men også størstedelen af befolkningen i bevægelsens første dage viste sig at være modstandere af Indre Mission, tydede meget således på, at foreningen snart skulle gå helt i stå,

eller at den i bedste fald ville komme til at føre en ubemærket tilværelse.

Det gik imidlertid helt anderledes. Lægmandsforkyndelsens gamle modstander Emil Wacker, der var en nær ven af de fem protesterende præster, og som på en landsomfattende luthersk konference skulle give bevægelsen dødsstødet, havde ændret sin indstilling.

Da Wackers afvisende holdning til lægmandsforkyndelsen var almindelig kendt fra hans virke som præst i Rinkenæs, og da præsterne betragtede det som en selvfølge også fremdeles at se Wacker på deres side, var hans offentliggørelse af to foredrag fra året 1888 intet mindre end en kirkelig sensation. Særlig foredraget, som han havde holdt på den omtalte konference i Flensborg, og som bar titlen Lægmandsforkyndelsen vakte opmærksomhed.

Efter en indgående undersøgelse kom Wacker til det resultat, at lægmandsforkyndelsen og indremissionærernes arbejde var i overensstemmelse med Bibel og bekendelse. Den tidligere modstander af lægmandsforkyndelsen var nu blevet dennes varme fortaler, og udarbejdede et konstruktivt program for indremissionærernes uddannelse og virke, der i øvrigt i mangt og meget mindede om de danske indremissionærers instruks fra 1881.

Wacker fremhævede især det arbejde, som pastor Vilhelm Beck med »beundringsværdigt held og stor energi har bredt ud over hele Danmark«. ¹³ Med rette har man kaldt diakonissepræsten fra Flensborg den nordslesvigske Indre Missions »teologiske læremester«, og det må tilskrives Wackers indsats, at ingen præst, der følte sig knyttet til Indre Mission, efter århundredskiftet blev nægtet ansættelse i en menighed i grænselandet. Emil Wackers indflydelse har holdt den nordslesvigske Indre Mission fast på den lutherske bekendelses grund og gjort den til den »kirkelige« forening, som det var stifternes hensigt at kalde til live.

Den nordslesvigske vækkelse havde et helt igennem luthersk præg. I og for sig var det ikke noget nyt, at en vækkelsesbevægelse ville beskæftige sig med den rene lære og ønskede at træde frem som vogter af den fra fædrene nedarvede kristentro. Alle store vækkelser i det 19. århundrede har mere eller mindre haft et dogmatisk konservativt præg. Det var livet og ikke læren, der var disse vækkelsers hovedanliggende.

Den enkeltes fromhedsliv stod i forgrunden, og »man skulle sige

»jeg« og ikke »man« (»vi«!) . . .¹⁴ At forkyndelsen i Nordslesvig ingenlunde udartede i følelsesladede appeller til den enkelte »menneskesjæl«, skyldtes Emil Wackers indflydelse. Han fremhævede Guds handlen igennem prædiken, dåb og nadver – det objektive, som han kaldte det – og ikke det enkelte menneskes fromme følelser. Den nordslesvigske vækkelse fik således et kirkeligt præg. Dens tilhængere isoleredes ikke i konventikler, de små kredse af vakte, og senere i missionshusene, men førtes ind i sognemenighedens liv, hvilket landsdelens fyldte kirker omkring århundredskiftet var et tegn på.

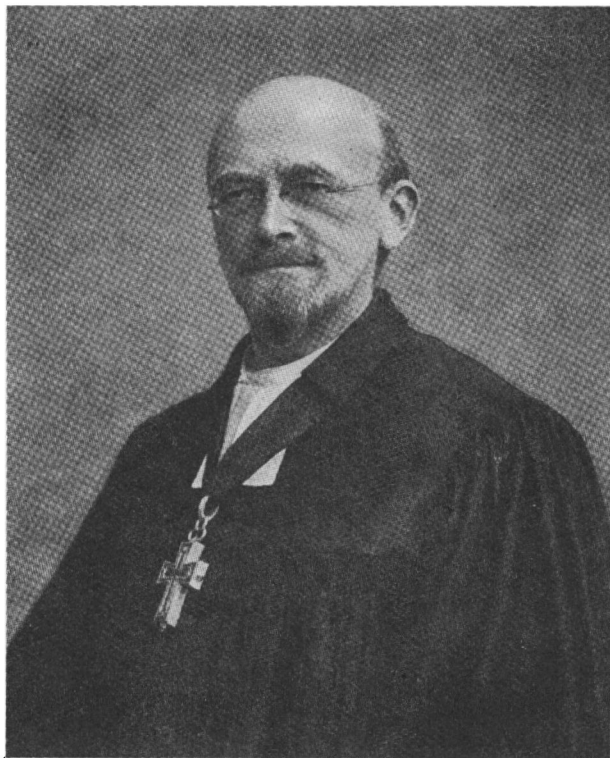
Denne udvikling var således synlig for alle og anerkendt allevegne. Anklagerne om vranglære, kætteri m. v., der rejstes i begyndelsen, forstummede således snart. Hvad forholdet til de kirkelige myndigheder først og fremmest konsistoriet i Kiel under ledelse af juristen Fr. Mommsen angik, så taler samtlige fremstillinger af den Indre Missions historie i Nordslesvig og samtidige kilder om en mærkbar kløft mellem konsistorium og vækkelsesbevægelse. Selv om Indre Mission kaldte sig »kirkelig«, stillede sig på folkekirken grund, ville gøre sit arbejde til levendegørelse af netop denne kirke, og selv om Hans Tonnesen altid understregede, at man i folkekirken havde den kirkelige form, hvorunder vækkelsesarbejdet bedst kunne trives, kom det til kontroverser med landskirkens ledelse. Det må heller ikke glemmes, at nordslesvigeren Theodor Kaftan udnævntes til biskop (superintendent) for Slesvig stift i det år, den nordslesvigske Indre Mission stiftedes. Kaftan var en af grænselandets dominerende kirkelige personligheder. Han stod midt imellem de kirkeligt ultrakonservative med Emil Wacker i spidsen og de afgjort liberale. Kaftans venskab med diakonissepræsten Wacker fik et afgørende knæk, da han udnævntes til biskop, ligesom han blev en skarp modstander af Indre Mission. Kaftan betragtede bevægelsens teologi og forkyndelse snarere som et udtryk for det 17. århundredes luthersk-konfessionelle skolastik og en slags såvel gammel som ny mystik end som udtryk for en ægte luthersk arv. Emil Wacker og Indre Mission mente derimod, at biskoppen hverken havde »hele troen« eller den »rigtige teologi«.

Grunden til divergenserne var først og fremmest sogneprincipet eller »parochialretten«, som man i Tyskland kaldte dette kirkelige princip. Denne sogneret gav præsten en monopolstilling inden for sit sogn og stillede i det hele taget sognet i centrum for kirkelivet. Også

i Danmark førtes adskillige kampe om retten til at virke på tværs af sognegrænserne.¹⁵ I modsætning til Danmark var en sognebåndsløsningslov dog ukendt i Slesvig-Holsten, og det understregedes kraftigt, at enhver form for åndelig aktivitet i sognet kun kunne ske med præstens udtrykkelige tilladelse. På grund af denne lov blev den nordslesvigske Indre Mission, der igennem sine indremissionærer og kolportører syntes at ville rokke ved det gejstlige sognemonopol, i stigende grad kirkeregimentets smertensbarn. Arkivmaterialet i det slesvig-holstenske landsarkiv, der indeholder de preussiske myndigheders korrespondance, foranlediget af de første meddelelser om den Indre Missions virke i Nordslesvig, lader erkende, at de kirkelige myndigheder ikke stillede sig helt og holdent afvisende over for tanken om en lægmandsmission i Nordslesvig, og at man i ministerierne i Berlin var lidet interesseret i de kirkelige aspekter, men fortrinsvis ønskede at erfare, hvorvidt indremissionærerne måtte anses for at være en nationalpolitisk fare, d.v.s. fremmede for den danske sag. Kampen mellem Indre Mission og konsistoriet strakte sig over årtier, og den ene skrivelse og forordning afløste den anden. Helt tydeligt er det imidlertid, at denne kamp særlig efter århundredskiftet var præget af myndighedernes gradvise tilbagetog.

Den nordslesvigske Indre Missions ønsker om at måtte gøre sit arbejde, hvor det ønskedes, og hvor man skønnede, der var behov derfor, blev ført ud i livet. I de sogne, hvor præsten havde afvist indremissionærernes og de vaktens ønske om afholdelse af offentlige møder, var det alligevel ofte kommet til afholdelse af møder på opfordring af troende husfædre. Møderne fandt så sted i hjemmene under private former. Også dette forekom dog de kirkelige myndigheder uacceptabelt udfra en streng fortolkning af sogneretten. I sidste ende måtte det dog føles problematisk for en udpræget luthersk kirkes konsistorium at ville forhindre, endsige øve kirketugt imod, at en husfader helt i Luthers ånd ønskede at afholde bibelske forsamlinger i sit hjem, ikke mindst efter at det stod enhver klart, at der på dette tidspunkt ikke udgik nogen national fare fra de vakte kredse. Da flere og flere præster sluttede sig til Indre Mission, blev parochialretten også af denne grund ret overflødig.

Allerede i 1897 har bevægelsens indflydelse været så stor, at en kritik imod afholdelse af Evangelisk luthersk Fællesforening for de Unge i Nordslesvig's store møder i offentlige sale ved jernbanesta-

Theodor Kaftan (1847–1932) var 1886–1917 generalsuperintendent (biskop) over Slesvig stift. Han stod uden for tidens åndelige strømninger i stiftet og modarbejdede Indre Mission. Diakonissesagen var han dog positiv overfor.

tioner, som øjensynlig nogle præster havde rejst, kunne fejes til side. Tonnesen, der var fællesforeningens formand, erklærede, at man ikke agtede at indhente tilladelse hos stedets sognepræst. Stationerne blev betragtet som neutralt område, og disse vandremøder åbnede intet missionsarbejde i præstens sogn. I øvrigt anså man det som givet, at præsterne var venner af ungdomsarbejdet. Sognepræsten var selvfølgelig altid velkommen.¹⁶ Indre Mission vandt i kampen med konsistoriet og de præster, der ikke bakkede sagen op, og fik således mulighed for at blive en virkelig betydningsfuld faktor i grænselandets kirkelige liv.

Foreningens virke har i formel som praktisk henseende haft så meget tilfælles med den rigsdanske Indre Mission i den tilsvarende periode, at vi kan undlade en beskrivelse af disse ting her for i stedet at beskæftige os med det, der var et særkende for den nordslesvigske forening.

Indremissionærernes virksomhed har krav på en ganske særlig opmærksomhed ikke mindst, fordi det netop var denne gerning, der var grund og årsag til foreningens virke. Aktiviteten var ret beskeden i begyndelsen og kunne ingenlunde måle sig med det arbejde, der i 1912 blev ydet af foreningens 21 indremissionærer, 3 ungdomssekretærer og 2 missionærer for børn.

I 1887 nærede man kun et beskedent ønske om at kunne påbegynde arbejdet med en enkelt indremissionær. Manden, som man anså for at være egnet til arbejdet, og som Vilhelm Beck havde anbefalet, var Lars Birk fra Vinderup. Indremissionæren skulle gøre husbesøg, medens han kun måtte afholde opbyggelige møder, hvor det udtrykkeligt blev tilladt ham af præsten. Da Lars Birk i sommeren 1887 kunne påbegynde sin virksomhed, var det ham strengt forbudt at samarbejde med andre personer, end bestyrelsen gav tilladelse til. Denne bestemmelse i foreningens statutter medførte nogen debat. »Andre samfund«, i første række formodentlig Brødremenigheden i Christiansfeld, har betragtet forbudet som et mistillidsvotum. Bestyrelsen afviste dette, og i en erklæring af 3. marts 1895 begrundede Tonnesen standpunktet med, at forbudet er en beskyttelse »for den enkelte missionær én gang for alle og en fritagelse for selv at skulle afgøre, hvilke personer han kan gå sammen med og hvilke ikke. Ansvarer blev nemlig slet ikke til at bære for en missionær, når han selv skulle afgøre det i hvert enkelt tilfælde, thi når han sagde ja til en og nej til en anden, så kunne den sidste straks føle sig stødt og forlange grunde. Nu derimod have vi et godt hegn mellem vore missionærer og andre foreningers udsendinge, og et godt hegn er som bekendt det bedste middel til fred. Når hegnet er dårligt mellem to naboer, så løber den enes kreaturer stadig over på den andens mark, og det giver stadig anledning til strid. Når hegnet derimod er godt, kunne de to naboer række hinanden hånden over hegnet og hilse venligt på hinanden.«¹⁷

Indremissionærerne i Nordslesvig var jævne mænd fra bonde- og håndværkerstanden. Ingen havde gennemgået en systematisk uddannelse; men alle var de i troen prøvede mænd, som samfundsrådene i

by og på land havde anbefalet bestyrelsen som egnede til denne gerning. Efter en indgående prøvelse af samfundsrådets anbefaling traf bestyrelsen sin afgørelse. Var denne afgørelse positiv, forpligtedes den således kaldede til at gennemgå en uddannelse i den lutherske troslære. Foreningens bestyrelse forestod uddannelsen og garanterede for, at indremissionæren stod på bibelens og den lutherske bekendelses grund. Det daglige opsyn udøvedes af Hans Tonnesen, der havde særlige pædagogiske evner. Uden undtagelse har indremissionærerne modtaget en grundig undervisning i den lutherske lære, ligesom det fremgår af instruksens for indremissionærerne, at disse altid var bundet til bestyrelsen som kontrolinstans. Instruksens § 1 lød: »Indremissionær N. N. er udsendt af »Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig«, som derved har overtaget garantien for, at han forkynder Guds ord purt og rent i overensstemmelse med vor lutherske kirkes bekendelse«. ¹⁸ Især Emil Wacker har fået indflydelse på uddannelsen. Hans bog om frelsesordenen (Die Heilsordnung), som alle indremissionærer var fortrolige med, blev Indre Missions standardværk. Igen og igen blev bogen gennemgået, og understregningen af den lutherske lære om frelsen alene af nåde, altså som Guds og ikke som menneskets sag, såvel som Wackers klare ja til sakramenterne dåb og nadver har bevaret den nordslesvigske forening for sværmeri, metodisme m. v. Med glæde konstaterer Wacker, at det er en hel fornøjelse at høre, hvordan de nordslesvigske indremissionærer kunne prædike i overensstemmelse med den uforfalskede lutherske lære.

Sædekornet, hvori såvel bevægelsens præster som indremissionærer kommer til orde, genspejler forkyndelsens indhold og form. At den rene lære på den anden side ikke er tilstrækkelig understreges dog samtidig kraftigt. I kravet om, at livet måtte komme til læren, stod man fast på den pietistiske arv. »Man kan have både den rene lære og en god lære, uden at have livet . . .«, som det kommer an på, sagde Tonnesen. ¹⁸

Medens de første indremissionærer blev uddannet hos de præster, der havde sæde i bestyrelsen, gik man senere over til at afholde længere kurser, som oftest i Haderslev, og supplerede ydermere disse kurser med månedlige møder, der var obligatoriske for alle indremissionærer. Indremissionærernes instruks krævede desuden, at de i alle tilfælde måtte sørge for, at der levnedes dem tid til en stille og grundig forberedelse forud for møderne.

En særlig skole for indremissionærer, som Emil Wacker var gået ind for, ønskede man dog ikke at oprette. På dette punkt fulgte man Vilhelm Beck, der plejede at afvise en sådan uddannelse med en bemærkning om, at han ikke ville have »halvstuderede røvere«. Også Hans Tonnesen udtalte senere, at man i Nordslesvig ikke havde gjort de bedste erfaringer med dem, der havde mest teologi i hovedet.

Heller ikke det af Wacker ønskede brødræsamfund med en slags ordination og en særlig klædedragt kunne man gå ind for. Man ønskede nemlig ikke på denne måde at skabe en lavere, mindre lærd og mindre uddannet præstestand ved siden af den studerede. Den vigtigste opgave, formidlingen af et grundigt kendskab til Bibel og den lutherske bekendelse, blev alligevel løst takket være Emil Wackers indsats. I årene efter 1893 fik Wacker desuden en betydelig indflydelse på grænselandets præstestand igennem den lutherske konference, der årligt afholdtes i Flensborg under mottoet: »Omvendelse og bekendelse«.

I årene indtil århundredskiftet udsendte foreningen 8 indremissionærer. Af disse var Lars Larsen Birk, Peter Iver Petersen, Jørgen Friis, Johannes Lund, Iver Mørk og Jakob Davidsen Brink dansksindede, medens Hans Peter Lorentzen hørte til dem, der kraftigst tog afstand fra den nationalpolitiske kamp. Georg Cordsen, der ansattes som den sidste før århundredskiftet, stillede sig på tysk side.

Det kunne selvfølgelig ikke undgås, at indremissionærernes virke i høj grad blev præget af de spændingsfyldte national-politiske forhold, hvor sprogeskriptet og Köllerpolitikken var de dominerende emner. To paragraffer i indremissionærernes instruks gav regler for deres stilling til det nationale spørgsmål. Da disse paragraffer har dannet grundlaget for megen strid og debat i vækkelsesbevægelsens videre forløb, skal de gengives her:

§ 8: »Indremissionæren må under den nationale og politiske kamp i Nordslesvig indtage en sådan stilling, at det tydelig kendes, Guds riges fremme er hans eneste synspunkt og formål. Forkyndelsen må vidne om en fin taktfølelse overfor de vanskelige forhold, hvorunder vi lever. Mand og mand imellem skal han have lov til, især hvis han udæskes, at udtale sin egen opfattelse, når man kun ikke får det indtryk, at han vil pånøde andre den eller måske henstille andre som mindre gode kristne, fordi de ikke deler hans nationale syn«. ¹⁹

I § 9 hedder det endvidere, at offentlige lokaler og forsamlings-

huse i regelen kun skal benyttes, når de i politisk henseende er neutrale. Skal et ikke neutralt forsamlingshus benyttes, så må det ordnes således, at missionsvennerne i sognet eller Kirkelig Forening for Indre Mission lejer huset, så alt skin af samarbejde mellem den politiske forening, som huset tilhører, og Indre Mission på forhånd er udelukket.

Alligevel lagde myndighederne ofte hindringer i vejen for indremissionærernes virke. Før disse kunne påbegynde arbejdet, måtte der foreligge en kolportage- og kollekttiladelse fra regeringen. Desuden skulle missionærerne melde sig hos den amtsforstander, i hvis område de ønskede at kolportere, med en liste over de bøger, der ønskedes solgt. Amtsforstanderen kontrollerede fremfor alt, om der fandtes bøger, som måtte anses for at være farlige i nationalpolitisk henseende. Ofte blev indremissionærernes virksomhed mistænkeliggjort som skjult dansk-politisk agitation. Hvad de kunne komme ud for viser følgende eksempler. Indremissionær Peter Iver Petersen solgte kristelige bøger i Skrydstrup sogn og indbød samtidig til et gudeligt møde om aftenen. Denne aktivitet forekom fordægtig. Den følgende dag trådte gendarmen derfor i aktion og eftersøgte indremissionæren. Han traf ham på gaden, undersøgte bogtasken og reviderede hans bogliste. De bøger, der kolporteredes, stammede fortrinsvis fra danske forlag. Størsteparten fik man fra Siloam i København-Frederiksberg, og den danske Forening til gudelige Småskrifters Udbredelse havde endvidere gjort den nordslesvigske Indre Mission det tilbud, at man kunne aftage samtlige foreningens skrifter til halv pris.

Gendarmen fandt også et par bøger, der var oversættelser af tyske bøger, men som ikke var opført på listen. Indremissionæren blev derfor arresteret og ført til Haderslev, hvor han indsattes i arresten. Her sad han til om eftermiddagen og blev så løsladt, da myndighederne skønnede, at gendarmen havde været for tjenestivrig.

Det hændte også, at Lars Birk mødte frem hos amtsforstander Jensen i Christiansfeld med sin bogtaske for at få attesteret, at bøgerne måtte kolporteres. Amtsforstanderen spurgte, om Lars Birk ville garantere, at der ikke fandtes socialistiske skrifter i bogtasken. Det ønskede indremissionæren ikke med den begrundelse, at hvis politiet på et senere tidspunkt betegnede et eller andet skrift som fordægtig, ville garantien alligevel være værdiløs. Lars Birk tilbød, at amtsforstanderen måtte beholde bogtasken og dens indhold til gennemsyn. Det ønskede

Hans Tonnesen (1854–1935), sognepræst i Hoptrup 1888–1927, den ledende skikkelse i den nordslesvigske Indre Mission før genforeningen. Tonnesen var selv tysk indstillet, men anerkendte den nordslesvigske befolknings ret til at bekæmpe den nationale undertrykkelse. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

denne imidlertid ikke, men nøjedes med at beholde boglisten. Lars Birk fik derefter lov til at gå hjem med bøgerne og en formaning om ikke at sælge farlige skrifter.

I begyndelsen var det også forbudt at indsamle frivillige gaver ved møderne til fordel for indre missionsarbejdet. Da tilladelsen senere blev givet, kunne det alligevel ske, at en gendarm greb ind i misforstået embedsiver. Folk har bl. a. moret sig over en hændelse ved et

friluftsmøde i Gravenshoved. Ved slutningen af mødet opfordrede pastor Tonnesen missionsvennerne til at give en gave til fordel for arbejdet. Den tilstedeværende gendarm afbrød præsten og råbte: »Holdt, jeg forbyder det. Det er ulovligt!« Provst Neiling fra Tyrstrup, der overværede mødet og var i besiddelse af megen myndighed, greb imidlertid ind og spurgte gendarmen, om han havde læst det sidste nummer af kredsbladet. Da gendarmen benægtede, fik han besked på at tage hjem og indhente det forsømte, hvorefter han skulle komme igen. Af forståelige grunde viste han sig ikke, fordi kredsbladet indeholdt meddelelsen om, at forbudet imod kollektindsamling var blevet ophævet.

Møderne foregik i øvrigt altid under tilsyn af gendarmen, idet der bestod anmeldelsespligt til sogneforstanderen af ethvert offentligt møde. Sogneforstanderen gav så gendarmen ordre til at føre det nødvendige tilsyn. Glemte indremissionæren at anmelde et møde, kostede det ham en bøde på 15 mark.

Indremissionærernes virksomhed afspejles i Sædekornet gennem de regnskaber, der aflagdes for indkomne gaver til Indre Mission. Siden juni 1887 offentliggjordes månedlige gavelister, der giver et fingerpeg om, hvilken aktivitet først Lars Birk og siden også de andre missionærer udfoldede, hvor han virkede, og hvordan befolkningen understøttede hans gerning.

I begyndelsen lå virksomhedens geografiske tyngdepunkt, som naturligt var, på baggrund af Lars Birks bopæl i Vinderup, i de nordlige egne, især i Haderslev amt. Allerede i det første års tid af foreningens historie kom indremissionæren dog især som gæst hos bestyrelsens medlemmer også til Åbenrå, Sønderborg og landsdelens sydlige egne. Det fremgår af regnskaberne, at mindst 19 præster har afholdt møder sammen med Lars Birk i løbet af det første år.

Hans virksomhed blev i øvrigt noget begrænset ved, at han plagedes af sygdom en del af vinteren. Også senere rantes Lars Birk ofte af sygdom. En af årsagerne har givetvis været den anstrengende gerning. I Sædekornet 12. jan. 1896 takker Tonnesen Indre Missions venner, fordi de optager indremissionærerne i deres huse. Han beder dog samtidig indtrængende: »Men vil I nu ikke også sagtens tænke lidt på . . . at afdampe det sengetøj og især det sengelinned, som de skulle ligge i, da de ellers stadig er udsatte for forkølelse og reumatisme.«

Det er ikke muligt at få et nøjagtigt overblik over de midler, der blev givet til arbejdet i det første år af foreningens virke. Alt i alt synes der i året 1887 at være indgået 1655,51 mark til Indre Mission, hvilket må anses for at være et betydeligt beløb i forhold til, hvad der ellers blev givet til kristelige formål.

En og anden har sikkert ment, at der eksisterede for mange kollektorer. Tonnesen fremhævede i hvert fald i Sædekornet 1. okt. 1887, at »når vi er ærlige, så må vi indrømme, at hvad vi give til velgørende formål og Guds Riges anliggender, det er forskrækkeligt lidt i sammenligning med, hvad vi give ud til vor egen fornøjelse. Tænk engang, hvad der ryges op i tobak og cigarer!«

Med tiden udviste Indre Missions tilhængere i Nordslesvig en usædvanlig stor offervilje såvel over for foreningen som over for de mange andre kristelige foretagender, der til dels allerede var blevet understøttet før foreningens stiftelse.

En akut situation opstod i midten af 1894, hvor der var ebbe i kassen, og kassereren i et par måneder måtte udrede indremissionærernes gage af egen lomme. En kraftig opfordring fra Tonnesen løste dog problemet.

En sammenligning af regnskabet for hhv. 1894 og 1899 viser, at indtægter og udgifter er mere end fordoblede. I denne femårige periode har der været en stigning i indtægter og udgifter fra 3782,52 mark til 8419,25 mark. De øgede indkomster anvendtes til udvidelse af medarbejderstaben, og de ganske betydelige årsbidrag fra faste bidragydere, der blev ydet ud over det i regnskaberne anførte, dannede foreningens reservefond. Det var hensigten at lade dette fond vokse så meget, at renterne deraf kunne underholde en missionær. Dette var betingelsen for, at regeringen ville give foreningen korporationsrettigheder, d.v.s. rettighed til at modtage testamentariske legater eller til at lade sig tilskøde grundejendom i form af missionshuse m. v. En kolportagekasse synes ligeledes at have været holdt udenfor det almindelige regnskab.

Indremissionærernes færd med husbesøg hos de troende har til tider sat gang i rygtedannelser, som bestyrelsen skønnede at være af så alvorlig en karakter, at den pålagde missionærerne at imødegå rygterne ved at gå rettens vej.

I Sædekornet 24. juni 1900 meddeltes det, at der gik rygter om missionærerne Mørk og Friis. De beskyldtes for at have haft usædelig

omgang med visse navngivne kvinder. Friis rejste på bestyrelsens opfordring privatklage, hvorefter den anklagede idømtes en bøde på 80 mark og sagens omkostninger. Bladet meddelte, at Mørk ville gå samme vej, dersom de rygter, der verserede om ham, ikke blev bragt til ophør. Også en af de implicerede ægtemænd meldte sig til orde i Sædekornet med en meddelelse om, at rygterne om et forhold mellem hans kone og en af foreningens missionærer var det pure opspind.

Alt i alt har dette dog været en episode, der ikke formåede at lamme det på denne tid blomstrende arbejde.

Det er et vigtigt spørgsmål, hvordan Indre Missions liv og forkyndelse har formet sig. Også den nordslesvigske forening bestræbte sig på at tilskynde den enkelte til omvendelse. Med begrebet omvendelse mente man den »overgang fra døden til livet«, hvorved der oprettedes et »skel mellem troende og vantro, gudsbørn og verdensbørn«. ²⁰

Sagde man, at mennesket skulle omvende sig, så mente man, at det skulle erfare Guds nåde og blive sig bevidst, at Gud havde antaget det som sit barn. »Omvendelsen er ikke noget, som jeg kan gøre, men noget, som Herren skal gøre ved mig.« ²¹

Selv om visse kredse beskyldte Wacker for ikke at fremhæve omvendelsen tilstrækkelig i sin forkyndelse, så var den nordslesvigske Indre Missions syn på omvendelsen i høj grad præget netop af Emil Wackers forståelse. Med ham holdt man fast ved, at omvendelsen var det øjeblik, hvori der oprettedes et skel mellem liv og død, lys og mørke, »verden« og Guds rige. Det gjaldt et enten-eller, og en mellemtilstand, hvor man hverken var omvendt eller ikke-omvendt, ansås for at være en umulighed. Mennesket kunne dog ikke fremkalde omvendelsen: »Det er ham (Gud) ene, der virker omvendelse. Der kan ikke være tale om nogensomhelst medvirkning fra vor side.« Omvendelsen var menneskets tilbagevenden til dåbens nåde. Denne tilbagevenden kunne ske pludselig. »Disse pludselige omvendelser have noget gribende ved sig, og derfor mene overfladiske kristne, at de er de eneste rigtige.«

Med Wacker har Indre Mission ikke lagt vægt på en nøjagtig datering af omvendelsen, idet man var af den mening, at omvendelsesøjeblikket i langt de fleste tilfælde først efterhånden gik op for den enkelte. »Langt hyppigere er de langsomme og mere stille omvendelser, der foregå på den måde, at Ånden ved ordet efterhånden viser mennesket, at det hidindtil har været et egenkærligt, selvbehageligt

menneske, som havde alt i sig selv og hvilede i sit eget. Derved brydes det gamle sind, og omsider kommer den tid, da det kaster sig i nådens arme.«²²

Den nordslesvigske Indre Missions mål var først og fremmest igen- nem forkyndelsen af lov og evangelium og under henvisning til då- bens sakramente at kalde, invitere og vejlede den enkelte, idet væk- kelsen var den nødvendige forudsætning for omvendelsen. Det er in- teressant at forfølge, hvordan prædikenen fra at koncentrere sig om en vækkelse i Nordslesvig går over til at få omvendelsen til hoved- tema for derefter i midten af halvfemserne at koncentrere sig om »samfundslivets pleje«.

Vækkelsen bestod på samme tid af en erkendelse af syndens radi- kalitet og menneskets frelse derved, at der »i dåben tilegnes os al Jesu fortjeneste« (Wacker).

Vækkelsen, der samtidig var begyndelsen til et nyt trosliv, har ikke blot grebet den enkelte, men det er især i den vestlige del af Nord- slesvig kommet til kollektive vækkelser af hele menigheder. I 1898 i årets første uge skete der således en vækkelse i Abild sogn. Menig- hedens præst var den senere missionsinspektør i Breklum, Hans Det- lef Bracker. Han fortæller, at der midt på ugen gik en vækkelse gen- nem hele menigheden, som ingen forblev upåvirket af. Ugen blev holdt som en bedeuge, og tilstrømningen til forsamlingerne var stor. Drengene måtte fremskaffe ekstra bænke fra landsbyen. Vækkelsen ytrede sig først deri, at mange købte sig en Bibel, at mange læste deri, og at frelsen var det stadige samtaleemne, også når man tilfældigt mødtes på gaden. Nogle tog også Luthers Lille Katekismus frem. En ældre pige løb således over til naboen, viste hende katekismen og sagde: »Det passer, hvad præsten prædiker!«²³

Sådanne kollektive vækkelser var tilsyneladende ikke altid en kort rus af stemninger og emotioner. I tilfældet Abild har indremissionæ- rerne således igennem en lang årrække kunnet konstatere vækkelsens eftervirkninger.

Det, der var vækkelsens og ikke mindst omvendelsens synlige resul- tat, var den »nye vej«, som den omvendte slog ind på. Et interessant spørgsmål er, hvordan man i den nordslesvigske Indre Mission mente at kunne konkretisere denne nye vej. Udover at man førte et kristen- liv i de former, som også kendes fra de danske vakte kredse, var det i særlig grad Den nordslesvigske Asylforening, Diakonissestiftelsen i

Diakonissestiftelsen i Flensburg, oprettet 1874. (Postkort i Historiske Samlinger for Sønderjylland)

Flensburg og det arbejde for ydre mission, der udgik fra Breklum, man ydede støtte.

Arbejdet for de forsømte børn havde i længere tid interesseret de vakte nordslesvigske kredse, og i 1877 var Asylforeningen blevet dannet. I årene indtil århundredskiftet tog man sig årligt af 5–6 børns opdragelse og byggede efter 1910 børnehjem i Erlev, Arnum og Toftlund. I beretningen om Asylforeningens virksomhed i årene 1892–94 blev det gjort op, at man ved slutningen af 1891 havde taget sig af ialt 58 børn. Ved slutningen af 1894 var tallet vokset til 81, i midten af 1895 til 87 og i 1897 til ialt 102 børn.

Økonomien var mere end stram, og der opfordredes derfor jævnlige i Sædekornet til at betænke sagen. Den daglige udgift for et barn udgjorde i 1890'erne 37 pfennig. Da de frivillige bidrag ikke kunne dække udgifterne, der f. eks. i 1891 udgjorde 2691,60 mark, medens indtægterne kun var på 1219,60 mark, blev appellerne til de vakte kredse kraftigere. Da underskuddet i 1895 var vokset til 2810,60 mark, kommenterede Tonnesen tallet med ordene: »Det kan Herrens menighed i Nordslesvig ikke være bekendt.«²⁴

Til diakonissestiftelsen i Flensburg blev der knyttet særligt snævre

bånd. Ikke mindst Sædekornet har været en utrættelig fortaler for den evangeliske diakoni i landsdelen, der fik et opsving sammen med den fornyelse af diakonien, der skete i det 19. århundrede. I Flensborg gik bestræbelserne tilbage til den tysk-danske krig i 1864, hvor kvinderne gjorde en uvurderlig indsats for de såredes og syges pleje. I 1873 havde man truffet beslutning om oprettelse af en diakonissestiftelse i Flensborg, og året efter kunne arbejdet påbegyndes. Forudsætningen for samarbejdet mellem den nordslesvigske Indre Mission og diakonissestiftelsen var, at Emil Wacker blev dens leder. Endvidere havde en række nordslesvigere sæde i bestyrelsen. I 1885 nævnes grev Schack-Schackenberg, provst Reuter i Rise, provst Valentin i Haderslev og godsejer Lorensen på Refsø som bestyrelsesmedlemmer.

Mindst en tredjedel af husets diakonisser stammede fra Nordslesvigs vakte kredse, og det blev af ikke uvæsentlig betydning for landsdelen, at disse diakonisser udførte deres gerning i en lang række lokale menighedsplejer. I 1885 havde diakonissestiftelsen 70 søstre, hvoraf 38 var indviede diakonisser, 23 novicer og 9 prøvesøstre. 39 søstre var udstationeret på forskellige stationer i Slesvig-Holsten. I Nordslesvig gjorde 9 søstre tjeneste: 4 i Åbenrå, 3 i Tønder og 2 i Sønderborg. I 1892, da stiftelsen havde 114 søstre, var antallet af tjenestegørende diakonisser i Nordslesvig steget til 20: 8 i Haderslev, 7 i Åbenrå, 3 i Tønder og 2 i Sønderborg.

Diakonissestiftelsen har helt bevidst plejet forbindelsen nordpå. Dette skete bl. a. gennem et gratis tillæg om diakonien, der 4–6 gange årligt fulgte med Sædekornet. Endvidere var Emil Wacker en af de mest benyttede prædikanter i Nordslesvig.

Diakonissestiftelsen nød i høj grad de nordslesvigske patienters tillid. »Et forholdsvis stort antal« af de ca. 180 syge, der var plads til »er fra Nordslesvig«. ²⁵

Skulle man underkaste sig en svær operation eller en længere medicinsk behandling, foretrak man en indlæggelse i Flensborg fremfor Kiel. Ved placeringen af denne slesvig-holstenske diakonisseanstalt havde man valgt Flensborg, fordi det lå »midt imellem Nord- og Sydslesvig og i midten af landets kirkeligste egne.« ²⁶ Pr. år kunne der behandles ialt 900 patienter på hospitalet. De var inddelt i tre klasser. 1. klasses patienter betalte 4,50 mark om dagen, 2. klasses 3,00 mark, 3. klasses 1,50 mark, mindre børn 0,80 mark og syge,

der lå for fattigvæsenets regning betalte 1,25 mark om dagen.

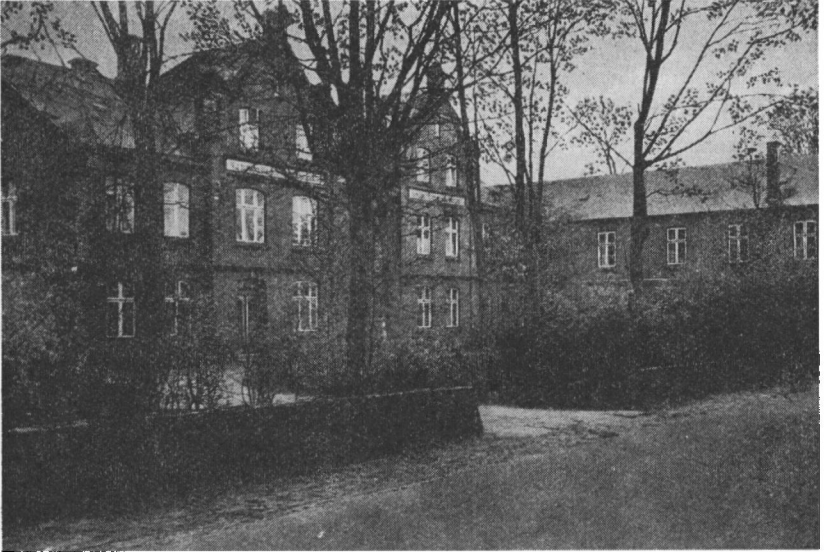
Ikke mindst de sociale og medmenneskelige opgaver, som diakonisserne påtog sig, har sat sig varige spor. Søstrenes gerning i landsdelen blev i høj grad påskønnet, og den aktivitet over for gamle, svagelige og fattige, der til jul stadig udøves af sygeplejeforeninger i de sønderjyske købstæder, kan føres tilbage til diakonissernes aktivitet.

I Sædekornet den 1. dec. 1885 berettes under overskriften »Et dejligt syn« om diakonissernes omsorg for fattige familier. Diakonisserne dækkede et julebord og pyntede et juletræ til en del af de familier, som de året igennem havde haft kontakt med. Der var indsamlet gaver i form af levnedsmidler, legetøj, klædningsstykker m. v. Juleaften eller aftenen før gik diakonisserne med træet og gaverne til de fattige og forsamlede hele familien til en julefest med salmesang, gaveuddeling m. v.

Også i landsbymenighederne søgte man at skabe interesse for diakonien. Man tilbød bl. a. ugifte kvinder og enker mulighed for at modtage et kursus i sygepleje på diakonissestiftelsen. De erhvervede kundskaber og færdigheder skulle så komme landsbyen tilgode. Muligvis fik en sådan kvinde også lyst til »helt at træde ind i diakonien« ved at konstatere, »hvor dejligt et livskald det er for en kvinde«. ²⁷

Direkte opfordringer skorter det heller ikke på. I Sædekornet 15. maj 1885 skriver en unavngiven iagttager efter at have omtalt træk fra diakonien: »Kære unge læserinder i Nordslesvig, synes I ikke, at diakonissegerningen må være en dejlig livsopgave? Efter at jeg nu i 5 år har haft lejlighed til, dagligt at iagttage søstrene i deres stille arbejde og daglig at tale med dem om dette arbejde, kan jeg forsikre jer, at deres grundstemning lyder: »O hvor er jeg bleven rig, siden jeg er bleven diakonisse.«

Ud over et godt helbred, uplettet rygte, en alder mellem 18–36 år samt evt. forældres eller værgers skriftlige samtykke, krævedes en prøvetid på mindst et år. Derefter blev prøvesøsteren optaget i noviciatet. Hun blev så »klædt«, og moderhuset sørgede for hendes vel. Efter to til tre års noviciat indviedes diakonissen i en højtidelig gudstjeneste til sit kald. Hun var trådt ind i søstrenes snævrere kreds og bar diakonissekorset. Derimod aflagdes intet løfte angående tjenestens varighed, selv om embedet almindeligvis blev opfattet som en livslang opgave.

Missionshuset i Breklum. Breklummissionen var stiftet i 1876 og fik efterhånden en nær forbindelse med den nordslesvigske Indre Mission. (Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig)

At diakonissestiftelsen har haft en særlig interesse i at pleje forbindelsen til Nordslesvig, tydeliggøres også derved, at Wacker, da han ønskede at fratræde sin stilling i 1906, krævede, at hans efterfølger på grund af denne forbindelse måtte være fuldstændig inde i det danske sprog. Man opfyldte pastor Wackers krav og valgte en af den nordslesvigske Indre Missions førende mænd, pastor Carl Matthesen, til hans efterfølger.

Interessen for Breklummissionen har ligeledes haft et betydeligt omfang. Pastor Bahnsen har sagt, at netop ydre mission har været en vækkelsesfaktor, som der næppe findes magen til. En selvfølgelig ting har forbindelsen mellem Indre Mission og Breklum imidlertid ikke været. De ydre vanskeligheder var betydelige. Breklum lå i den tysksprogede del af Slesvig, og vejen til årsfesten var lang. Desuden savnede Breklum i disse første år publikationer på dansk, ligesom Breklum-missionærernes danske sprogkundskaber var yderst mangelfulde. Alligevel opstod der et snævert samarbejde mellem Breklum og den nordslesvigske Indre Mission. Man har således også søgt at

trække unge konfirmerede piger til et efterskoleophold i Breklum. Forbindelsen til diakonissestiftelsen og Breklum bekymrede iøvrigt de danske politiske ledere en hel del.

En vigtig årsag til den tætte forbindelse var, at Rudolf Bahnsen, der hørte til initiativtagerne og støtterne af Indre Mission, og Detlef Bracker blev kaldet til ledende poster i Breklum. Disse to mænd udfoldede i årene omkring århundredskiftet en utrættelig virksomhed som rejseprædikanter, hvilket blandt andet bevirkede, at missionsfesten i Tinglev, der efter 1905 afholdtes til fordel for Breklum, og hvor der udelukkende blev talt på dansk, i nogle år blev besøgt af flere mennesker end selve årsfesten i Breklum.

Et yderligere resultat af den snævre forbindelse var, at der i den nordslesvigske Indre Missions samfund voksede et ikke ringe antal mænd og kvinder op, der senere udøvede en mangeårig gerning som missionærer på Breklums missionsmarker.

I modsætning til de vaktens liv stod »verdens« liv. Man vendte sig med bestemthed imod alle de ting, der omkring århundredskiftet ikke med urette blev betegnet som anfægtelser for grænselandets befolkning. Vidt udbredt var kortspillet ikke blot som en selskabelig harmløshed, men som en alvorlig sag, der formåede at bringe lidenskaberne i kog. Særligt i tilslutning til de store kvægmarkeder er der blevet spillet om svimlende pengebeløb.

I værtshuse og kroer blev der endvidere drukket tæt, og i de offentlige dansesale hørte fuldskab og blodige slagsmål til dagsordenen. Mange tog ligeledes anstød af de overdådige orgier, som den tyske forening celebrerede i anledning af kejserens fødselsdag og ved andre lejligheder.

Indre Missions indstilling til disse ting har i høj grad påvirket livet i Nordslesvig. Alkoholmisbruget indskrænkede mærkbart, handelsmoralen bedredes, og søndagsroen blev respekteret. En række missionshoteller, bl. a. missionshotellet i Haderslev med staldplads til 24 heste, der blev indviet som det første den 7. nov. 1900, gav mulighed for, at den rejsende kunne tage ind på steder, hvor alkohol m. m. ikke udgjorde nogen fristelse.

Visse aktiviteter kan i dag virke en smule overdrevne, som når man f. eks. grundlagde Hesteforsikrings-Foreningen for troende Hesteejere eller gik ind for oprettelsen af særlige kristelige andelsmejerier.

Missionshotellet i Haderslev, det første i Nordslesvig, blev indviet den 7. nov. 1900. (Haderslev byhistoriske Arkiv)

Som forbillede tjente andelsmejeriet Vesterløkke i S. Bjert, hvor mælkekuskene ikke kørte om søndagen. Andelshaverne kunne så enten anvende mælken fra lørdag aften og søndag morgen i hjemmet eller selv transportere den for at få den centrifugeret på mejeriet.

Indleveringstiden søndag morgen rettede sig efter kirketiden, og alt arbejde på mejeriet var helt færdigt, inden gudstjenesten begyndte. Som en alternativ løsning kunne andelshaverne selv levere mælken fra søndag morgen om mandagen i særligt markerede transportspande. Juleaften, 1. juledag og langfredag fandt intet arbejde på mejeriet sted. Praksis viste, at halvdelen af andelshaverne ikke arbejdede om søndagen.²⁸

Motiverne til oprettelse af foreningens missionshuse var dels, at man ønskede at undgå kroer, forsamlingshuse o. lign., dels at de vaktens antal var vokset så meget, at hjemmene ikke kunne rumme alle de mennesker, der ønskede at deltage i møderne. Missionshusene gjorde Indre Mission uafhængig af alle de lokaliteter, der hidtil anvendtes til formålet.

I november 1896 indviedes de første to missionshuse. Den 1. no-

vember blev huset Bethanien i Hoptrup, hvortil midlerne var givet af indremissionær og forretningsmand Jørgen Friis i Haderslev, taget i brug, og den 25. november kunne indvielsen af missionshuset i Bedsted finde sted. År 1900 kunne missionshuset i Agerskov tages i brug. Ved indvielsen af missionshuset i Hoptrup fremhævede Tonnesen, at huset skulle være et hjem for menigheden, hvor bl. a. missionssyforeningen kunne holde til, og hvor samfundslivet plejedes. Dette liv skulle danne grundlag for en naturlig kirketugt, genvindelse af det tabte private skriftemål m. v. Endvidere skulle missionshuset være et vidnesbyrd om menighedens offersind. Tonnesen afviste de anklager, der gik ud på, at missionshuset kunne skade kirken, bl. a. fordi kritikerne ellers ikke havde kirkens vé og vel i sinde.²⁹

Af yderligere aktiviteter, der udgik fra foreningen kan Indre Missions boghandel nævnes, der i 1892 oprettedes på Sommersted station i kolportør P. J. Petersens hus og siden flyttedes til Haderslev, hvor indremissionær Lund tog sig af den, indtil den i 1900 fik til huse i missionshotellet i Haderslev.

En aktivitet, som man for alvor tog fat på i 1896, og som efter århundredskiftet blev en af indfaldsportene for Indre Missions nationalisering, var oprettelsen af en evangelisk luthersk fællesforening for de unge i Nordslesvig.

Initiativet udgik fra ynglingeforeningen i Sønderballe, der opfordrede de 11 foreninger, der på det tidspunkt fandtes i Nordslesvig, til at slutte sig sammen. På et møde i Vojens Kristi Himmelfartsdag, hvori 600 mennesker, mest unge, deltog, og som blev karakteriseret som »over forventning vellykket«, stiftedes fællesforeningen med Tonnesen som formand, gårdejer Jürgen Møller, Tiset, som næstformand, købmand Abkjer i Bolderslev som kasserer og lærer Wienberg, Sønderballe, som sekretær. Det var foreningens formål at styrke de enkelte ynglinge- og pigeforeninger, afholde fællesmøder samt oprette et bibliotek. Foreningens organ var Sædekornet. Samme år udarbejdedes statutter for de enkelte foreninger. Et bibliotek, der inddeltes i afdelinger og skiftevis blev overladt til lokalforeningerne, blev oprettet ved hjælp af boggaver, og sekretæren, der udførte det egentlige arbejde med fællesforeningen, besøgte lokalforeningerne for at stimulere arbejdet, hvilket åbenbart lykkedes, selv om kritikken som omtalt andetsteds ikke udeblev.

Særligt det national-politiske liv har stillet Indre Mission over for

vanskelige spørgsmål og afgørelser. Problematikken nationalpolitik og Indre Mission har også i årene før århundredskiftet haft så stor en betydning, at spørgsmålet må gøres til genstand for en særlig behandling. Hvad den nordslesvigske Indre Missions arbejde og forkyndelse angår, kan det konstateres, at en manglende interesse overfor kirkens lære, der er karakteristisk for så mange tidligere vækkelsesbevægelser, og hos disse gik hånd i hånd med den manglende interesse for kirkens gudstjeneste og sakramenterne, ikke er typisk for den nordslesvigske vækkelse.

Billedet er et ganske andet i grænselandet. Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig har været ikke blot særdeles tro overfor den lutherske bekendelse, men også kirke- og gudstjenestevenlig. Præster og lægfolk, der stod bevægelsen nær, lod sig inspirere af den lutherske bekendelse og af sådanne skrifter, der var i overensstemmelse med denne bekendelses ånd.

Vilhelm Beck og Nordslesvig

Vilhelm Becks og den danske Indre Missions indflydelse på den nordslesvigske forening er hidtil aldrig blevet undersøgt til bunds. En løsning af dette spørgsmål er imidlertid en absolut forudsætning for en historisk korrekt bedømmelse af den nordslesvigske Indre Missions forløb.

Der er en hel del, der peger på, at den danske Indre Mission har haft en betydelig større indflydelse på Nordslesvig også i årene før århundredskiftet, end man hidtil har ment.

Diskussionen i Danmark om den rette forståelse af forholdet mellem kristendom og folkelighed og den nye bedømmelse af denne problematik har i høj grad været medbestemmende for forløbet af den nordslesvigske Indre Mission.

Allerede Vilhelm Becks deltagelse i årsmødet i Åbenrå udløste en voldsom debat. Vilhelm Beck selv kaldte årsmødet i Åbenrå en god begyndelse, men var samtidig af den mening, at arbejdet kun kunne føre til et godt og varigt resultat, dersom man holdt sig borte fra den politiske strid. Han mindede om, at dette ligesom i Danmark havde sine store vanskeligheder, og at den danske Indre Mission forlængst ville have været tilintetgjort, hvis det var lykkedes for politikerne at drage den ind i den politiske hvirvelstrøm. Vilhelm Beck forudså, at man ville gøre et lignende forsøg i Nordslesvig. Derfor gjaldt det

for missionsvennerne at holde fast ved, at man havde dannet en »kirkelig« og ikke en »politisk« forening for Indre Mission i Nordslesvig.

I maj måned 1888 tog den kendte danske præst Mourits Mørk Hansen i Vonsild disse udsagn op til debat og angreb Vilhelm Beck på det voldsomste. Han beskyldte denne for at samarbejde med de preussiske undertrykkere og for at modarbejde nordslesvigernes kærlighed til deres danske modersmål. I kampens hede overså Mørk Hansen dog, at Vilhelm Beck i Åbenrå havde prædikeret på dansk, og at også indremissionærernes arbejde helt og holdent foregik ved hjælp af det danske sprog. Lars Birk beherskede i begyndelsen af sit virke knap nok et forståeligt tysk.

Det er muligt, at Mørk Hansen blander møderne i Neumünster i 1886, hvor Vilhelm Beck jo havde talt tysk, og Åbenrå sammen. Det forekom Mørk Hansen fordægtigt, at Vilhelm Beck som den eneste danske præst havde fået de preussiske myndigheders tilladelse til at deltage i et møde i Nordslesvig. Han mente således, at pastor Becks medvirken ved mødet i Åbenrå måtte være et led i den preussiske tvangspolitik, der kun ville bruge Vilhelm Beck som et middel i undertrykkelsen af nordslesvigernes kærlighed til deres modersmål og det gamle fædreland.

Også redaktør J. Jessen, Flensborg Avis, tog parti imod Vilhelm Beck og lod Mørk Hansens beskyldninger aftrykke i sit blad. Først efter århundredskiftet havde redaktør Jessen lært Indre Missions væsen at kende til bunds og betragtede den fra da af med større sympati. Vilhelm Beck havde imidlertid også varme fortalere. I det hele taget er det langt fra givet, at de preussiske myndigheder har været vidende om, at pastor Beck skulle tale i Åbenrå, da de tildelte ham indrejse-tilladelse i sommeren 1887.

I Flensborg Avis ønskede en anonym forfatter således at minde om, at pastor Beck aldrig sluttede en gudstjeneste uden at have gjort forbøn for de slesvigske brødres genforening med Danmark.

Også Vilhelm Beck selv tog til genmæle og skrev en alvorlig protest i Dagbladet, hvori han pegede på, at det var ham, der havde indført forbønnen for Slesvig i den offentlige gudstjeneste, og at han i over 25 år i enhver søndagsgudstjeneste i de fem menigheder, hvori han havde været præst, og i de utallige gudstjenester og møder i hele landet, som han havde deltaget i, havde fastholdt denne praksis i håb om at gøre denne forbøn til hele folkets bøn.

Det evangeliserende arbejde var imidlertid det afgørende og måtte gå forud for et nationalpolitisk virke. For at fremme dette formål havde en række dansktalende præster i Nordslesvig sluttet sig sammen uden skelen til hinandens nationale sindelag. De havde sat »Guds riges sag« over deres nationale følelser og overført den danske Indre Missions arbejdsmetode til Nordslesvig.

Vilhelm Beck var på dette tidspunkt af den opfattelse, at det havde god mening at arbejde på denne måde. Havde man i Nordslesvig bevidst engageret sig og taget parti i den nationalpolitiske kamp, så ville det være gået Indre Mission som enhver anden kirkelig-nationalistisk aktivitet, der med hård hånd var blevet undertrykt af myndighederne. Som et nationalpolitisk arbejde ville man ejheller kunne undgå at få tilgang fra folk, for hvem evangeliet ikke var et hjerteanliggende, og som udelukkende ønskede at bruge Indre Mission som et middel i den nationalpolitiske kamp.

Endelig fremhævede Vilhelm Beck, at mange danske nordslesvigere havde udtrykt deres taknemmelighed over, at han deltog i mødet i Åbenrå, og at også pastor Mørk Hansen havde udtrykt sin glæde, da Vilhelm Beck på hjemrejsen fra Åbenrå prædikede i dennes egen menighed. Mørk Hansen har senere bestridt at skulle have udtalt sig på denne måde. Den skildrede diskussion viser klart og tydeligt, at det nationale problem skulle blive et hovedproblem også for den nordslesvigske Indre Mission. Vilhelm Becks standpunkt var på dette tidspunkt, at man i Nordslesvig fremfor alt måtte bestræbe sig på at holde den nationalpolitiske kamp ude fra det åndelige arbejde.

Måske har de indrepolitiske kampe i Danmark påvirket Vilhelm Beck, således at han accepterede denne praksis. I disse år kulminerede den danske forfatningskamp mellem partierne Højre og Venstre, og den rigsdanske Indre Mission kæmpede energisk for ikke at blive sønderlemmet i de politiske giganter strid. Kendetegnende for mange store kirkeledere og prædikanter er det så vidt muligt at konkretisere evangeliet i overensstemmelse med tidens akutte og aktuelle problemer. I lighed med denne praksis var Vilhelm Becks indstilling til nordslesvigernes problemer og kampen mellem dansk og tysk præget af erfaringerne fra den indenrigspolitiske situation i Danmark domineret af kampen mellem Højre og Venstre, selv om de to fænomener set ud fra et historisk perspektiv er vidt forskellige.

I begyndelsen af halvfemserne (1894) normaliseredes forholdene i

Danmark imidlertid, og samtidig med denne normalisering kan der også konstateres en ændring af Vilhelm Becks indstilling til den nordslesvigske Indre Missions forhold til det nationale spørgsmål, som han nu erkendte som værende væsentlig forskellig fra et politisk opgør, som den danske forfatningskamp var det. Hvor stor betydning dette indrepolitiske omsving har betydet i forhold til en række andre faktorer, er et endnu ikke helt afklaret spørgsmål.

I Danmark stod Indre Mission ikke mere over for spørgsmålet, hvordan man skulle forholde sig i den politiske strid, og det er bemærkelsesværdigt, at Vilhelm Beck i halvfemserne ikke mere berører dette spørgsmål i årsberetningerne, medens han i tidligere år altid havde understreget, at Indre Mission skulle holde sig på afstand af den politiske kamp. Med rette har P. G. Lindhardt peget på, at Vilhelm Becks og Indre Missions holdning til kampen mellem Venstre og Højre ikke var så neutral endda, »når man energisk opfordrer missionsfolket til at undlade at stemme ved politiske valg, og det med temmelig stor sikkerhed kan siges, at de fleste i den gruppe ville have stemt venstre, så må – i samme grad som parolen følges (hvad den vist i øvrigt ikke blev) – det betyde at Venstre unddrages stemmer og Højre derved styrkes.«³⁰ Hvad de vakte angik, så havde hver enkelt ret til at have sin egen politiske overbevisning, ligegyldig hvordan den end var, så længe han blot også i politiske spørgsmål opførte sig i overensstemmelse med, hvad der kunne kræves og forventes af et Guds barn.

For helt at kunne forstå Vilhelm Becks motiver og forudsætninger i det nordslesvigske spørgsmål er det nødvendigt at skildre hans meget omdiskuterede indstilling til værdierne: folk, fædreland og nation. Hvordan skal det kristne menneske forholde sig til disse værdier?

Også i halvfemserne måtte Vilhelm Beck hyppigt forsvare såvel sig selv som Indre Mission over for påstande om, at Indre Mission lærte, at fædrelandskærlighed var en ting, der hørte »verden« til, som Guds børn ikke skulle spille tiden på. En gennemgang af kilde-materialet viser dog, at disse anklager er ubegrundede, hvad Vilhelm Beck angår. Han bedømte tværtimod kærligheden til folk og fædreland positivt. Med hans forbøn for Slesvig, som allerede blev omtalt i forbindelse med debatten med pastor Mørk Hansen, har det forholdt sig på følgende måde. Axel Beck fortæller om sin far, at denne var præget af sin ungdomstids skandinavisme. Begejstringen efter

Treårskrigen greb også Vilhelm Beck, og nederlaget i 1864 opfattede han som Guds straf, fordi man havde glemt at give ham æren for 1848! Siden nederlaget i den dansk-tyske krig bad han derfor følgende forbøn:

»Og så beder vi, kære Gud, for vore fraskilte landsmænd, som er skilte fra os ved fjendehånd; Herre, lad dem ikke være skilte fra dig, fra din ånd, dit ord og dit rige og lad dem heller ikke for bestandig være skilte fra os, deres gamle fædreland«. ³¹

I de preussiske ministerier i Berlin mente man senere at vide, at Vilhelm Beck skulle have gjort forbøn for Preussens udslettelse. Dette medførte et vist politisk og diplomatisk tovtrækkeri, der endte med at den danske kultusminister biskop Sthyr nedlagde forbud imod forbønnen for Slesvig. Vilhelm Beck fik imidlertid aldrig dette forbud tilsendt fra sin provst og har derfor heller ikke overholdt det. Hele affæren beror formodentlig på en forveksling af den oven omtalte bøn med en anden forbøn, som pastor Beck holdt i 1874 ved et missionsmøde i Ribe, og hvor han virkelig bukkede ret kraftigt under for den tidsånd, som han normalt stod hævet over med en bemærkelsesværdig nøgternhed.

Trods sin nationale holdning var Vilhelm Beck sig bevidst, at kærligheden til land og folk måtte være en frugt af den sande kristendom, og derfor måtte kampen for Guds riges fremme under alle omstændigheder være det første. Iøvrigt gjaldt helt generelt den grund sætning, at man skulle vise øvrigheden lydighed og troskab. Lykkedes det imidlertid at øve indflydelse på øvrigheden i en positiv ånd, så var det godt og tilladeligt.

Vilhelm Beck har blandt andet selv gjort et forsøg på at få den preussiske regering til at ændre de danske nordslesvigeres kår. Hans mellemmand i dette initiativ var pastor Simonsen i Bylderup, der havde oversat Vilhelm Becks prædikensamling *Fra Livets Kilde* til tysk og sendt et eksemplar til den preussiske kultusminister dr. Bosse, der kaldte bogen den bedste andagtsbog, han nogensinde havde læst. Da pastor Beck opmuntret af denne påskønnelse derpå bad kultusministeren om at arbejde for de danske nordslesvigeres ønske om forbedrede forhold i den preussiske regering, blev det forbudt Vilhelm Beck fremtidigt at betræde nordslesvigsk jord.

På grund af de hyppige og højrøstede anklager om lunkenhed og desinteresse i nationale anliggender, som ganske uretfærdigt blev ret-

Pastor Vilhelm Beck (1829–1901) var den danske Indre Missions førstemand, og han var ligeledes med til at stifte den nordslesvigske Indre Mission. (Det kongelige Bibliotek)

tet mod Vilhelm Becks egen person, var det ham desuden magtpåliggende at understrege, at den danske Indre Mission havde et positivt forhold til fædrelandskærligheden, og at det var en kernedansk bevægelse, vokset på dansk grund og upåvirket af udenlandsk kristendom. Hvor udenlandske arbejdsformer som børnegudstjenester, ungdomsforeninger, bedeuget m. m. alligevel indførtes, blev disse helt overført til danske forhold. Hvert folk måtte have sin egen form for kristendom, der svarede til folkets karakter. Omkring århundredskiftet proklamerede Vilhelm Beck derfor, at Indre Mission var dansk og ville vedblive at være dansk.

Alt dette betød ikke, at man inden for Indre Mission ikke fortsat advarede imod at gøre fædrelandskærligheden til erstatningsreligion.

Det var således ingen selvfølge, at H. I. F. C. Matthiesen i april 1914 kunne afholde en planlagt mindefest for stormen på Dybbøl i 1864 i Vamdrup missionshus. Indre Missions sangbog fra 1910 indeholdt kun én fædrelandssang – »Jeg elsker de grønne lunde« – og kritikken imod »De unges sangbog«, der havde flere med, var ret kraftig.³²

Den 29. maj 1898 forelå Vilhelm Becks principielle stilling til det nordslesvigske spørgsmål i Indre Missions Tidende under titlen Kristendom og Fædrelandskærlighed. Ligesom menneskets kærlighed til sin far og mor, således var også fædrelandskærligheden et positivt menneskeligt anliggende. Som alt andet menneskeligt havde denne kærlighed ganske vist lutring og helliggørelse behov, men var ikke desto mindre af stor betydning især for små folkeslag. Man skulle hæge om sit folkelige særpræg, og Vilhelm Beck opfordrede de troende til ikke at forhåne fædrelandskærligheden, fordi en sådan negativ holdning også kunne medføre beklagelige følger for arbejdet i Guds rige. Selv om Vilhelm Beck således ligefrem kunne tale om den »hellige fædrelandskærlighed«, tog han på det bestemteste afstand fra grundtvigianernes lære. Han kaldte det en aldeles ubegribelig påstand, at »det menneskelige« og »det folkelige« tidsmæssigt skulle gå forud for »det kristelige«. Indre Mission forkastede et sådant menneskesyn og krævede i stedet for foreningen af den dybeste fædrelandskærlighed og den alvorligste kristendom.

Det kan ikke undre, at Vilhelm Becks indstilling til det nationalpolitiske problem i Nordslesvig undergik en mærkbar forandring sideløbende med, at de danske politiske forhold ændredes. Denne reviderede holdning, der ej heller var upåvirket af såvel den offentlige mening, Johannes Clausens syn og måske ikke mindst visse teologiske overvejelser, der medførte en ny indstilling til den kristne forståelse af værdierne: folk, fædreland m. v., kommer tydeligt til udtryk i Vilhelm Becks udtalelser fra året 1895.

Ved juletid tryktes hans artikel: Den Indre Mission i Danmark og de danske Sønderjyder. I denne artikel udtrykker han ønsket om, at den danske Indre Mission må kunne gøre noget for nordslesvigerne. Et direkte arbejde i Nordslesvig kunne man ganske vist ikke gøre, da et sådant initiativ ville blive bremset fra tysk side som national agitation. Det var derfor den bedste løsning at understøtte den nordslesvigske forening, som den danske Indre Mission ingenlunde kunne tænke sig at lægge hindringer i vejen. Vilhelm Beck mente, at den

danske Indre Mission alligevel kunne tilbyde en hjælp, som gik langt ud over, hvad den lokale forening havde at tilbyde, og som kunne ske på en sådan måde, at de preussiske myndigheder formelt ikke kunne indvende noget derimod. Vilhelm Beck ønskede at tilbyde nordslesvigsk ungdom et ophold på den danske Indre Missions højskoler. Under opholdet dér kunne man samtidig pege på det danske ungdomsarbejde, der dengang endnu var ret ukendt i Nordslesvig.

I modsætning til de grundtvigske højskoler var det Indre Missions ønske gennem et højskoleophold at føre de unge til en bevidst kristentro og til deltagelse i det indre missionske samfundsliv. De fire højskoler, som nu også skulle stå åbne for nordslesvigerne, var: Haslev, Børkop, hvor man, dersom der viste sig at være behov derfor, ville indrette en efterskole specielt for unge nordslesvigerne, Nørre Nissum og Horne. Selvfølgelig var dette arbejde belastet med vanskeligheder. Vilhelm Beck mente, at ved mange nordslesvigeres overmåde intensive nationale holdning kunne det således under omstændigheder misforstås, at Indre Mission fortrinsvis arbejdede for Guds rige og ønskede at føre mennesker til deres frelser Jesus Kristus. Dette var arbejdets formål i Danmark, og dette arbejde ville man også delagtiggøre de unge nordslesvigerne i. Vilhelm Beck tilføjede imidlertid, at man ikke arbejdede for en tysk, men for en dansk kristendom. Han havde på dette tidspunkt indset, at politik og nationalitetskampen i Nordslesvig var to vidt forskellige ting.

Den anden vanskelighed lå ifølge Vilhelm Beck i indstillingen i Danmark, hvor mange i den grad havde lidt under det sørgelige politiske mareridt, året 1864 havde medført, at de ikke formåede at møde de unge nordslesvigerne med det rette nationale sindelag.

De her omtalte forslag er ikke forblevet resultatløse. I de kommende år lagde man mere vægt på det nationale uden af den grund at tabe det, man anså for at være bevægelsens egentlige mål, af sigte. Såvel i Danmark som i Nordslesvig var især ungdomsforeningerne, der nu fra Danmark var ved at blive overført til Nordslesvig, fremmende i så henseende.

Af størst betydning for Vilhelm Becks syn på det nationale problem synes Johannes Clausens indstilling at have været. Også efter at pastor Clausen havde brudt med Indre Mission, blev venskabet mellem pastor Beck og denne bestående. Johannes Clausen, som man havde givet navnet »Grænsepræsten«, ønskede at gøre et arbejde

for nordslesvigerne langs med den dansk-preussiske grænse. Han viste dog mest interesse for de grundtvigske frimenigheder. Indre Missions muligheder bedømte han negativt og angreb de ledende personligheder med lignende argumenter, som tidligere pastor Mørk Hansen havde benyttet sig af.

Johannes Clausens informationer om de nordslesvigske forhold har dog ofte været mangelfulde, hvilket blandt andet fremgår af hans omstridte skrift: »Den sønderjydske kirkesag«, hvor det om årsfesten i Åbenrå hedder, at Vilhelm Beck, såvidt han huskede, havde talt i Åbenrå, men at denne forsamling var blevet sammenkaldt af tyskerne.

Medens Vilhelm Beck anbefalede vennen Johannes Clausens bog, havde Indre Missions litteraturudvalg, der bestod af provsterne Blume og Zeuthen energisk frarådet, at skriftet blev distribueret gennem Indre Missions kolportører og boglader. De mente, at pastor Clausens ringeagt for de troende præsters arbejde i Nordslesvig trådte alt for tydeligt frem. I det på den tid nygrundlagte Kristeligt Dagblad førtes en heftig pennefejde, hvori Johannes Clausen og præster fra den danske Indre Mission deltog. I diskussionens forløb afslørede missionsfolkene og især provst Zeuthen en ikke ringe forståelse og indfølelse i de nordslesvigske forhold. Fr. Zeuthen afviste et samarbejde mellem grundtvigianere og Indre Mission i den nordslesvigske sag med den begrundelse, at striden ikke stod om, hvad der var det største, men hvad der var det første. Og medens grundtvigianerne sagde mennesket først og kristen så, gik Indre Mission den modsatte vej. Kampen med Johannes Clausen kulminerede i 1898 og har ikke kunnet undgå at præge også Vilhelm Beck.

Professor P. G. Lindhardt tillægger Johannes Clausens indflydelse den allerstørste vægt. Medens den storslåede taktiker Vilhelm Beck aldrig har »taget sin »parallel« til fuldt pålydende«, d.v.s. i sin indstilling til kampen mellem dansk og tysk for alvor har ladet sig påvirke af forfatningskampen i Danmark, så har det gjort et dybt og afgørende indtryk, »at Becks gamle ven, »grænsepræsten« Johannes Clausen, fra 1893 med fuld musik tog Mørk Hansens anliggende op og gennemheglede Indre Mission, Beck og andre førere for den neutralitetspolitik, hvormed de også efter Clausens hårdt optrukne mening gik tyskhedens ærinde . . .«³³

Den 29. maj 1898 offentliggjordes samtidig i Indre Missions Tidende og Flensborg Avis pastor Becks allerede omtalte artikel: Kri-

stendom og Fædrelandskærlighed. Denne artikel henvendte sig specielt til de »troende nordslesvigere«, og det beklagedes, at man i de nordslesvigske indremissionske kredse afviste fædrelandskærligheden som noget, der ikke vedrørte kristenlivet. Vilhelm Beck mente, at mange præster på grund af deres tyske sindelag viste tilbageholdenhed i dette spørgsmål, og at modsætningen mellem tysk og dansk var trængt ind i landsdelens liv på en sådan måde, at denne modsætning havde trængt modsætningen mellem tro og vantro, Guds rige og »verden« tilbage.

Missionsfolkene har således ment også at burde betragte modsætningen mellem dansk og tysk som »politik«. Medens Vilhelm Beck i tidligere år selv havde delt dette syn, så har han kort før århundredskiftet ændret sin indstilling under indtryk af Johannes Clausens opfattelse, den offentlige debat m. v. Han understreger nu, at dansk nationalitetsfølelse, kærlighed til sit folk og land ikke er politik, men noget meget større og dybere. Det er en af de største og dybeste menneskelige følelser, som intet troende menneske kan lade hånt om, uden at dets kristendom vil lide skade derved.

Udtalelserne, der fulgte i kølvandet på Vilhelm Becks omsving har præget den nordslesvigske Indre Mission dybt i årene efter århundredskiftet. I Nordslesvig fulgte man med interesse alle nye strømninger i den rigsdanske forening, og ikke mindst Vilhelm Beck var æret og agtet som den nordslesvigske Indre Missions »åndelige fader«. Det er derfor betegnende, at Indre Missions venner nu tog livligere del ved de kirkelige valg, som de førhen kun havde vist lidt interesse.

Allerede omkring århundredskiftet var den nordslesvigske Indre Missions kurs således lagt fast. Af væsentlig betydning har det endvidere været, at det preussiske styre i disse år skærpede kursen over for de dansksindede og påvirkede også Vilhelm Beck til en aktiv stillingtagen. Efter genforeningen i 1920 blev foreningen en integreret del af den rigsdanske Indre Mission, hvis stamme den var et skud af.

Imellem to fronter

I året 1901 døde den danske Indre Missions leder; men inden vi slutter fremstillingen af Vilhelm Beck og den nordslesvigske Indre Mission, skal der i kort streg tegnes et billede af den nordslesvigske forenings vej gennem de national-politiske dønninger. Grænselandets

dagblade genspejler i høj grad Indre Missions dilemma og dens farefulde vej.

Presset mod foreningen kom på den ene side fra den preussiske stat, som ønskede at få kirken på sin side, på den anden side fra de danske kredse, der ønskede, at grænselandets befolkning skulle tage stilling i den nationale kamp.

Polemikken mod Indre Mission var før århundredskiftet i tiltagende især i den danske presse, fordi bevægelsen fortsat ønskede at betragte det nationale spørgsmål som en ting, der hørte »verden« til. Efter århundredskiftet, da Vilhelm Becks tanker gjorde deres virkning, og da også Hans Tonnesen gik ind for en positiv bedømmelse af det folkelige, blev den danske presse positiv stemt, medens de tyske blade nu gik til angreb på Indre Mission.

Da den nordslesvigske Indre Mission var blevet en bevægelse i rivende fremgang, som store dele af befolkningen havde sluttet sig til, var den samtidig blevet et politikum, som grænselandets politikere viste den største opmærksomhed.

Allerede under Köller-politikken gjorde H. P. Hanssen et forsøg på at knytte en forbindelse mellem den rigsdanske og den nordslesvigske Indre Mission. Den kendte danske indremissionær Anders Stubkjær foretog på H. P. Hanssens indtrængende opfordring en orienteringsrejse gennem Nordslesvig, hvis egentlige hensigt – at gøre et forsøg på den nordslesvigske forenings nationalisering – dog forpurrede, da Stubkjær først kontaktede N. C. Nielsen og Hans Tonnesen. Dette initiativ fra H. P. Hanssens side fandt sted kort efter århundredskiftet og er et vidnesbyrd om den danske politikers skarpsyn og forudseenhed, hvad vurderingen af den nordslesvigske Indre Missions nationalpolitiske betydning angår.³⁴

Ligesom H. P. Hanssen, der gav udtryk for, at det efter 1907 blev et politisk hovedanliggende i Nordslesvig at vinde Indre Missions tilhængere for den danske sag, henvendte redaktør J. Jessen sig i årene 1901 og 1902 i to store taler til de indremissionske kredse.

I året 1912 kom det blandt andet på grund af den teologiske vurdering af det nationale problems rette placering til en splittelse af den nordslesvigske Indre Mission. Medens det Gamle Budskabs Mission, der stiftedes i 1913, fortsat ønskede at betragte det nationale som noget, der alene hørte »verden« til, gav Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig, der fortsat blev ledet af Hans Tonnesen,

sin tilslutning til det syn, at det kristne menneskes frihed ikke blot er frihed fra politik, nationalitet o.s.v., men at det kristne menneske er frit til at deltage i nationens og folkets liv og i høj grad kan og bør være med til at præge livet i positiv retning ud fra en bevidst kristen indstilling og holdning.

Ud over denne ydre vej, der har påkaldt sig historikernes interesse, har den nordslesvigske Indre Mission sat sig dybe spor, således at den, der har eller har haft sin gerning i grænselandets kirkelige liv, stadig kan lægge mærke dertil. Det er således ingen tilfældighed, at Nordslesvig idag har landets højeste dåbsprocent.

Indre Mission er den kirkelige bevægelse, der har præget det nordslesvigske kirkeliv dybest. Medens tilhængerne af de grundtvigianske frimenigheder og de kirkeligt interesserede, der samtidig var aktive inden for Den tyske Forening, tog et markeret standpunkt i den nationale kamp, så var Indre Mission i de første 25 år af sit virke bevidst neutral i så henseende. I den konkrete politiske og nationale situation viste dette sig at være bevægelsens styrke og nøglen til dens vækst og indflydelse.

Den nordslesvigske befolkning, der til trods for de politiske forskelle har henvist til en fredelig sameksistens menneske og menneske imellem, har taget imod denne bevidste indstilling som et tilbud, der svarede til dens situation. Man ønskede ikke at overføre den nationale kamp til alle livets områder. Ikke mindst kirken havde altid været det sted, hvor mennesker af dansk og tysk sindelag kunne mødes til fælles gudstjeneste. Ofte betød dette fællesskab mere end de splittende nationale forskelle.

At Indre Mission har taget det alvorligt med dette standpunkt fremgår tydeligt af indremissionærernes instruks. § 8 lyder: »Indremissionæren må under den nationale og politiske kamp i Nordslesvig indtage en sådan stilling, at det tydelig kendes, Guds riges fremme er hans eneste synspunkt og formål«. ³⁵

Indre Mission stod således mellem de yderliggående håndhævere af en speciel tysk og dansk kristendom og gjorde et forsøg på at virke i økumenisk ånd i en helt igennem uøkumenisk tid. Efter århundredskiftet opgav Indre Mission i vid udstrækning sin nationale neutralitet ud fra den opfattelse, at det kristne menneske ikke blot er fri fra, men også åben for værdierne: nation, folk, fædreland m. m.

Indre Missions mål var først og fremmest at arbejde for et broder-

ligt samvirke af præster og lægfolk på den kirkelige bekendelses grund og desuden at fremme et fromhedsliv, der ikke var det liv ulig, som allerede igennem Brødremenigheden i Christiansfeld havde vundet indpas i Nordslesvig. Indre Missions arbejds måde havde dog et betydeligt mere pågående præg end Brødremenighedens.

I modsætning til så mange andre af det 19. århundredes vækkelsesbevægelser ønskede den nordslesvigske Indre Mission ikke at forlade den evangelisk-lutherske bekendelse. Man ville tværtimod være folkekirkens surdej, og det lykkedes da også Indre Missions medarbejdere at overføre den rigsdanske arbejdsform til Nordslesvig på så indtrængende en måde, at en stor del af befolkningen følte sig knyttet til bevægelsen. Det er en bemærkelsesværdig kendsgerning, at vækkelsen ikke formåede at vinde fodfæste syd for sproggrænsen. Man gjorde et enkelt forsøg, der imidlertid endte uden resultat.

Den 24. januar 1901 blev der på et møde i missionshotellet i Haderslev truffet beslutning om at vælge et udvalg, der skulle forberede arbejdet. Godt to måneder senere begyndte bymissionær Theiling et virke syd for den danske sproggrænse uden dog at opnå nævneværdige resultater. Dette synes iøvrigt ikke at være det første forsøg på at udvide aktiviteten mod syd, idet regnskabet for 1896 foruden lønninger til 4 indremissionærer og en kolportør på ialt 3768,86 mark indeholder en post på 900 mark til bymissionær Theiling i Flensborg. Denne aktivitet omtales i øvrigt ikke mere.

Indre Mission var uløseligt knyttet til forholdene i det dansktalende Nordslesvig. I foreningens ledelse anslog man derfor heller ikke af taktiske grunde, men af ærlig overbevisning de lokalpatriotiske strenge. Hans Tonnesen har ofte peget på, at det var kærligheden til den nordslesvigske hjemstavn, der gav ham kraften til det krævende arbejde, som ledelsen af Indre Mission var. Særlig kendt er følgende udtalelse blevet: »Min egen fædrelandskærlighed var og er endnu i første linje lokalpatriotisme, nemlig kærlighed til det lille land, der ligger mellem Kongeåen og en linje Flensborg-Tønder. De 200.000 mennesker, som der bor, er i nærmeste forstand mine frænder efter kødet, og derfor elsker jeg dem på en særlig måde. Jeg mener derved at være i overensstemmelse med min frelser, der så øjensynligt foretrak egnen langs med Genesaret sø, at man endogså kaldte Kaper-naum hans egen stad».³⁶

Pastor Hans Tonnesens og Indre Missions kirkehistoriske betydning

ligger således fortrinsvis deri, at den har tjent den nordslesvigske befolkning med evangeliet. Man forkyndte evangeliet i det danske sprog på en sådan måde, at det kunne forstås. Det var de ansvarlige lederes vilje, at forkyndelsens ydre form skulle være i overensstemmelse med befolkningens særpræg.

Den slesvig-holstenske landskirkes præster, der for de flestes vedkommende var af tysk sindelag, forenedes i dette arbejde med indremissionærerne, der hovedsageligt havde deres rod i danske kredse.³⁷

HENVISNINGER OG NOTER

1. Hans Tonnesen: *Indre Mission og Nordslesvig*, Haderslev 1913, s. 7.
2. H. Hejselbjerg Paulsen: »Skuepladsen er Nordslesvig . . .«, *Dannevirke-Hejmdal* 19.2.1972, s. 5. Ved udarbejdelsen af denne artikel har følgende årgange af Sædekornet kunnet benyttes: 1.4.1884–15.5.1888, 1891, 1892, 1894, 1895–97 og 1900.
3. H. Hejselbjerg Paulsen (note 2), s. 16.
4. H. Tonnesen: *Dagligt Brød. Udtog og Brudstykker af lutherske Opbyggelseskrifter*, Apenrade 1891, s. 141. Sædekornet nr. 21, 1.11.1887.
5. Gottfried Mehnert: *Die Kirche in Schleswig-Holstein*, Kiel 1960, s. 123.
6. Hartmut Lange: *Die nordelbische evangelisch-lutherische Kirche. Vorgeschichte und rechtliche Gliederungsprobleme*. Juridisk dissertation, Kiel 1972, s. 28. Jvf. mine bemærkninger i *Sjy Årb* 1973, s. 216.
7. Asger Nyholm: *Om Claus Harms og hans indflydelse på hertugdømmernes kirkeliv*, *Sjy Årb* 1970, s. 1–86; også for Asger Nyholm træder sporene efter Claus Harms' virksomhed i syd »langt mindre tydeligt frem« end Grundtvigs og Vilh. Becks i nord (s. 38).
8. En ret omfattende dokumentation foreligger hos Paul Holt: *Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark gennem 100 år, 1861–1961, 1961 ff*, s. 318–337.
9. Jens Holdt: *Emil Wacker. En slesvigsk kirkeleder*, *Sjy MSkr* 1964, s. 61 ff; samme: *Carsten Petersen. En dansk-slesvigsk præst 1871–1943*, *Sjy Årb* 1961, s. 6 ff; samme: *Indre Mission i Nordslesvig. Et lille historisk tilbageblik*, *Sjy MSkr* 1961, s. 189 ff; samme: *Nicolaj C. Nielsen (1848–1932). En nordslesvigsk præst i tysk tid*, *Sjy Årb* 1958, s. 1 ff; samme: *Indremissionærer i Nordslesvig før 1920*, *Sjy MSkr* 1955, s. 153 ff og 161 ff; samme: *Linjer i nordslesvigsk kirkeliv 1864–1920*, *Sjy MSkr* 1951, s. 178 ff; samme: *Et udsnit af nordslesvigsk kirkeliv*, *Sjy Årb* 1931, s. 120–148.
10. Vilhelm Beck: *Erindringer fra mit Liv*, 1901, s. 48.
11. Citeret efter Sædekornet 15.8.1887. Afsnittet lyder hos Vilh. Beck: *Paa Livets Vej. En ny Postille, 1885–86*, s. 72: »Ikke sandt, sådant et grænsefolk er her også iblandt os, og der er vistnok nogle af disse grænseboere her i kirken idag. Se nu er det da synet, vi skulle have her, at den hellige strøm fra Jesus, der gør syndere hellige, skal herfra ledes ud i grænselandet, ud til grænsefolket og lave en grænse, fast og bestemt, mellem tro og vantro, mellem Guds rige og djævelens rige, mellem de hellige og vanhellige, så der intet grænseland mere bliver, intet grænsefolk mere findes, men enhver sjæl må vælge, om du vil høre Jesus eller Satan til, om du vil være et troende eller et vantro menneske.«

12. Vilh. Beck sst., s. 72 f.
13. Emil Wacker: Die Laienpredigt und der Pietismus in der lutherischen Kirche. Zwei Vorträge nebst einem Nachtrag, Gütersloh 1889, s. 8.
14. P. G. Lindhardt: Indre Mission i Nordslesvig, SJy MSkr 1972, s. 92.
15. Jvf. G. Weitling: Den danske folkekirke 1849–1945 med særlig henblik på de statskirkeretslige forhold, Religion 3. dec. 1976, s. 16 f.
16. Hans Tonnesen i en erklæring af 27.4.1897, Sædekornet 9.5.1897.
17. Sædekornet 3.3.1895.
18. Hans Tonnesen i en prædiken i Åbenrå, Sædekornet 1.10. og 15.10.1891.
19. Hans Tonnesen: Indre Mission i Nordslesvig, Kristelig Folkekalender for Nordslesvig 1910.
20. Hans Tonnesen i Sædekornet 15.5.1891.
21. Hans Tonnesen i Sædekornet 15.7.1891.
22. Emil Wacker i en prædiken ved en missionsfest i Hoptrup, Sædekornet 15.6. 1892.
23. Hans Detlef Bracker: Überraschungen in meinem Amtsleben. Bilder und Gestalten aus der nordschleswigschen Erweckungszeit um die Jahrhundertwende, Breklum u. år, s. 14.
24. Sædekornet 24.1.1897.
25. Tillæg til Sædekornet 1.9.1885 om diakonien.
26. do.
27. Tillæg til Sædekornet 1.7.1886 om diakonien.
28. Sædekornet 15.6.1894.
29. Sædekornet 22.11.1896.
30. P. G. Lindhardt (note 14), s. 93.
31. Axel Beck: Vilh. og Nina Beck, bd. 1, 1922, s. 37.
32. Holt (note 8), s. 726.
33. P. G. Lindhardt (note 14), s. 93 f.
34. H. P. Hanssen: Et Tilbageblik, bd. 3, 1906–1912, 1932, s. 290 f. Jvf. Morten Kamphövener: Da to retninger inden for Indre Mission i Nordslesvig brødes, Jydske Tidende 9.1.1972, s. 6.
35. Hans Tonnesen: Indre Mission i Nordslesvig, Kristelig Folkekalender for Nordslesvig 1910, s. 91 f.
36. Sst. s. 20.
37. Jvf. i øvrigt min inaugural-dissertation: Die historischen Voraussetzungen des »Kirchlichen Vereins für Indre Mission in Nordschleswig« und dessen Verbindung zur reichdänischen Indre Mission bis zur Jahrhundertwende, bd. 23 i Schr Sch-H KirchGesch, Flensburg 1971.